

**ИЗГРАЖДАНЕ И РАЗВИТИЕ НА КОНЦЕПЦИЯТА ЗА
СОБСТВЕНОСТТА КАТО ИКОНОМИЧЕСКА
КАТЕГОРИЯ**

Пламен Д. Чипев

ПУ „Паисий Хилендарски“, Институт за икономически изследвания
при Българската академия на науките

ORCID 0000-0002-3304-1058

Как да се цитира тази статия / How to cite this article:

Tchipev, P. D. (2023). Izgrazhdane i razvitie na kontseptsiyata za sobstvenostta kao ikonomicheska kategoriya. (Build-up and development of the concept of property as an economic category). *Economic Thought Journal*, 68(3), 245-292 (in Bulgarian). <https://doi.org/10.56497/etj2368301>

To link to this article / Връзка към статията:

<https://etj.iki.bas.bg/history-of-economic-thought-methodology-and-heterodox-approaches/2023/07/10/build-up-and-development-of-the-concept-of-property-as-an-economic-category>

Published online / Публикувана онлайн: 12 July 2023

Submit your article to this journal / Изпратете статия за публикуване

<https://etj.iki.bas.bg>

Article views / Статията е видяна:

View related articles / Други подобни статии:

View Crossmark data / Вж. информация от Crossmark:

Citing articles / Цитиращи статии:

View citing articles / Вж. цитиращи статии:

ИЗГРАЖДАНЕ И РАЗВИТИЕ НА КОНЦЕПЦИЯТА ЗА СОБСТВЕНОСТТА КАТО ИКОНОМИЧЕСКА КАТЕГОРИЯ

Пламен Д. Чипев

ПУ „Паисий Хилендарски“, Институт за икономически изследвания
при Българската академия на науките

ORCID 0000-0002-3304-1058

Резюме: В статията е анализирана концепцията за собствеността като основополагаща категория на икономическата система. За целта е проследено развитието на представите и на разбиранията за собствеността за продължителен период от време при последователната смяна на множество научни парадигми и съответните им икономически теории – от Платон до Барзел и Егертссон. Това включва възникването, промените, надграждането или отпадането на една или друга характеристика в концепцията за собствеността. Анализът разкрива връзката на тези промени в концепцията с основните черти на всяка конкретна парадигма, целейки да обобщи онези характеристики, които дефинират възможно най-пълно самата икономическа категория. Специално внимание е отделено на институционалната природа на собствеността, като е предложен допълнителен и в определен смисъл алтернативен аспект на анализа от надикономическа, системна гледна точка.

Ключови думи: собственост; права на собственост; класическа политическа икономия; неокласическа икономическа парадигма; неинституционална икономика; обща теория на системите

JEL codes: B11; B12; B13; B14; B25

DOI: <https://doi.org/10.56497/etj2368301>

Received 31 March 2023

Revised 27 April 2023

Accepted 10 June 2023

Въведение

Собствеността е една от най-важните категории на икономическата система и е сред най-популярните като обект на икономическата теория. Съвсем бегла справка за броя на резултатите в специализираната академична търсачка на Scholar Google дава над 2,2 млн. заглавия само за права на собственост (*property rights*), плюс над 10 хил. за *теория за правата на собственост* – ТПС (*property rights theory*), а ако се добавят и изследванията, свързани с другия английски термин „*ownership*“, общият им брой става огромен. В същото време собствеността

остава и една от най-нееднозначните категории на икономическата теория – често неясно дефинирана, с противоречива семантика и разнoбой в подходите към нея, тя успява сякаш да се изплъзне от стриктния научен анализ.

На първо място, това се дължи на високата сложност и комплексност на самата категория, на нейната изменчивост като обхват и функциониране в икономическата система, но и в начините, по които отделните икономически школи подхождат към изучаването ѝ. В стремежа си да я „разгадаят“ някои съвременни автори я детайлизират и разчленяват на голям брой отделни „права на *собственост*“; „идентифицират“ претенции и особености на индивиди, групи и всевъзможни икономически, политически и социални субекти (Радев, 2003).¹

Вторият силно затрудняващ изследванията факт е, че опитите за анализ на собствеността в обществото като цяло и в икономическата теория в частност в преобладаващата си степен са тясно обвързани, преплетени и проникнати от юридически аспекти, принципи или разбирания. Това е напълно разбираемо предвид характера на самата икономическа категория – нейното практическо разгръщане винаги се случва в социална среда, в която съществуват определени закони, обичаи, правила, традиции или най-общо, норми, регулиращи действията на икономическите субекти. Особеното при собствеността е, че предвид нейната всепроникваща характеристика, тя е в известен смисъл „пренаситена“ с този, да го наречем най-общо, нормативен анализ². Нормативният подход (или поне негови аспекти) се открива често в предшестващи направления на икономическата мисъл. Практически той е в ядрото на исторически първата по-цялостна и систематична картина на проблемите, възникващи с института на собствеността – тази, представена ни от античното римско право. Не само подходът, но и основните постулати на тази картина са толкова широко разпространени в литературата, че и до днес почти всяко изследване на концепцията за собственост задължително ги възпроизвежда.

Друг затрудняващ изучаването на собствеността факт е, че в днешно време огромното мнозинство от актуалните изследвания се извършва на основата на платформата на неоинституционалния икономикс (НИИ), който има сериозната претенция да предлага най-добрата възможност за анализ на собствеността. Проблемът е, че представителите на НИИ искат да използват предимствата на „новия“ институционален подход, декларирайки при това своята привързаност към стандартната микроикономическа теория на неокласическия икономикс (НКИ). Еггертссон – една от водещите фигури в направлението, заявява: „Заех се да проуча дали търсенето ми на институционален анализ е създадо свое собствено предлагане, дали тезата за икономика без институции е създавала своята ан-

¹ Само за илюстрация, на едно място са посочени единадесет вида права, сред които „право на безопасност, т.е. на защита от експроприация на богатата и от вреда от страна на външната среда“ (Мукова, 2012, с. 291).

² Предпочитам термина „нормативен“, доколкото не във всички общества, невинаги и не всяко приложение на собствеността е непременно юридически или правно закрепено.

титеза. Моето работно правило беше да огранича проучването до приноси, които не променят ядрото на икономическия подход, особено модела за *рационалния избор*, и да потърся *нов синтез* на неокласическа и институционална икономика. Неоинституционална икономика е терминът, който използвам“ (Eggertsson, 1990, р. xii, к.м., П. Ч.).

Този „синтез“ между НИИ и НКИ обаче е доста проблематичен, защото „чистият“ неокласически анализ просто не разпознава „собствеността“ като обект на анализ. Както ще видим по-нататък, в рамките на мейнстрийм парадигмата принципно липсва институционалното измерение на икономиката, което освен собствеността включва фирмената структура или по-общо – множествеността, многоизмерността (структурата) на икономическите агенти.

Целта на представеното изследване е не да се извърши сравнителен³ анализ или да се търсят положителните и отрицателните страни в дадена перцепция. Целта тук е да се покажат възникването, промените и надграждането на една или друга идея в представите за нея, като се подчертае връзката им с основните характеристики на съответната парадигма, за да се направи опит да се изведе преценка за обективното битие на самата икономическа категория и по този начин да се даде една възможна визия за един допълнителен (алтернативен) аспект на анализа от надикономическа, системна гледна точка.

Огромното разнообразие в подходите към собствеността изисква нейният логически анализ да бъде предшестван от преглед на развитието на научното ѝ възприемане в исторически план. Последователно, разглеждайки ранните теории, особено концепцията в римското право, минавайки през текстовете на средновековните мислители и автори от Просвещението, отделяйки специално място на възгледите на Джон Лок, се формира една линия, която кулминира в класическата политическа икономия. В нея наред с добре познатите автори като Смит и Рикардо е обърнато голямо внимание и на утилитарната линия на Бентъм и Джон Ст. Мил, за да се стигне до логичния завършек в радикалната теория на Маркс. Последната представлява също и точка на отрицание, представено от неокласическата парадигма, която не е особено въввлечена в изследвания на собствеността. Това на свой ред е добър повод за Роналд Коуз да инициира нова посока на диренето в икономическата теория, която нашето изследване проследява обстойно чрез детайлно проучване на теорията неоинституционалния икономикс по проблема.

Неоинституционалната парадигма има сериозната претенция да бъде най-добрата и подробна база за развитие на съвременните *теория на правата на собственост*, *теория на агентството* и др., които към момента са на предната

³ Подобно сравнение е напълно възможно, но то винаги се извършва от позицията на определена гледна точка, избрана за сравнение. Това би било оправдано и плодотворно, ако съществуваше неоспорима гледна точка (парадигма) за сравнение, но както отбелязахме, дори и актуалният към момента неоинституционален подход не е лишен от противоречия.

линия на анализа. Изглаждането на концепцията се извършва на основата на съпоставка и надграждане на парадигмите и открояване на приносните характеристики, които те добавят към концепцията на собствеността. Изследването предлага и допълнително стъпало на анализа относно институционалната ѝ природа от позицията на теорията на системите.

И исторически, и логически нашето изследване трябва да започне с анализ на ранните трактовки на собствеността.

Развитие на представите за собствеността в различните икономически теории

1. Ранни възгледи

Собствеността се споменава в различни документи, датиращи от най-ранна древност. В редица антични текстове като *Законите на Хамурапи*, *Законите на Ману*, *Библията* и др. се третираат проблеми, свързани с притежанието на различни активи, възникващите по техен повод задължения и т.н. (Караджова, 2019, с. 488). В тях разбираемо липсва систематично и цялостно третиране и ясно разграничаване не само на представата за самата категория, но и разграничаване от свързаните с нея понятия.

Макар и по-разгърнато, третирането в древногръцките опуси също е доста фрагментарно. *Платон* и *Аристотел* говорят на много места за собственост – Платон в „Закони“, а Аристотел в „Политики“, като Аристотел често влиза в задочен спор с Платон, правейки сравнения с негови виждания и лансирайки алтернативен смисъл. Разбирането, което двамата автори влагат, е различно от съвременното. Преди всичко понятието за собственост е отъждествено с обектите на тази собственост и най-вече със земята. Освен това господстващото религиозно начало в представата за обществото и за живота на човека се проектира и върху икономическата сфера.

Платон твърди: „Първо, земята е осветена от името на всички богове; и второ, жреците и жриците са обещали на боговете ..., че ако някой купи или продаде мястото си за жилище или обработваемата земя, които е получил, той ще понесе съответстващи наказания“ (Платон, 1995, с. 256). Така, получената от боговете земя (*собствеността*) има свещен характер. Осигурявайки всичките жизнени потребности на жителя на древния полис, земята е и неговата връзка с бога – нейния притежател и върховен собственик. Тази сакрална връзка вмениява и неотменно задължение – „всеки [...] трябва да се грижи за своя дял земя дори повнимателно, отколкото децата се грижат за майка си, още повече, че земята, тъй като е и богиня, е и господарка на смъртните, а освен това е и под властта на местните божества и демони“ (пак там).

Отъждествявайки собствеността с нейните обекти, Аристотел я възприема като богатство, като продукт на дейността на индивида – стопанска (*ойконо-*

мия) или търговска (*хрема*). Последната е разглеждана от него като „изкуство за печелене на пари“ и носи негативна конотация. Съответно анализът се фокусира върху етичната (*размер на натрупването*) и политическата (*последници за полиса*) страни на собствеността, т.е. върху въпроса какви са допустимите размери и форми на собственост от гледна точка на последиците за социалната структура и живот на гръцкото общество.

Аристотел оспорва виждането на Платон за необходимостта от обща собственост, отстоявайки необходимостта тя да бъде частно притежание, като аргументира това с достигането на най-доброто държавно устройство: „След тези проблеми трябва да се разгледа въпросът за собствеността, как трябва да се уредят нещата, ако искаме да живеем при най-доброто държавно устройство – дали собствеността да бъде обща или не... Ясно е следователно, че е по-добре собствеността да е частна, а ползването ѝ да се направи общо“ (Аристотел, 1995, с. 30-31). Индикирането на възможността за разделяне на собствеността от ползването ѝ вероятно е най-същественият му принос тук, защото този проблем е подхванат и е разработен по-нататък от древноримските мислители.

Римското гражданско право предлага една доста разгърната и подробна картина на понятието „собственост“. Действително, тя е нормативна, открито правна, но широката ѝ употреба, дори и до днес, изисква да я разгледаме. Въпросите на собствеността са развити в прочутите „Институти“ на Гай през II в. н.е., а след това са кодифицирани и допълнени от Юстиниан в едноименно произведение през VI век.

„Институтите“ са пространно и детайлно изложение на римските правни институции, а собствеността е поместена в раздела за „нещата“, които са обект на вещното право.⁴ Самото понятие „собственост“ (лат. *dominium*) няма дефиниция в римското право, но предполага *пълна власт* „върху физическите вещи, неограничавана от нищо друго освен от законодателството или от естествената природа на нещата. Това разбиране за „власт“ включва „право да имаш, да държиш, да използваш, да се наслаждаваш и да отчуждаваш едно нещо, както и да предприемеш действия да го възстановиш, когато е необходимо“ (Domingo, 2017, р. 2).

В „Институтите“ по-подробно е развит аспектът на *притежанието*, и то в смисъл, доста различен от последващите тълкувания. Там е застъпено схващането, че индивид може да *притежава* нещо по силата на различни обстоятелства, но често притежателят няма много общо със собственика. Причината е, че в римската концепция притежанието е свързано с фактическото държане, а не с формалното право. Както сочи Доминго: „Собствеността е въпрос на оправомощаване, а притежанието е въпрос на факт..., макар притежанието да е ключов фактор в най-разпространените начини за придобиване на собственост – предаване

⁴ В римското тълкуване към „нещата“ освен физически обекти се включват и неосезаеми, но те не могат да бъдат „притежавани“ и придобивани.

(при покупка) и придобиване по давност“ (Domingo, 2017, p. 6).

Въпросът за *ползването* на плодовете на собствеността (широко известния термин „*usus fructi*“) също присъства в римското право, като в общия си смисъл той е иманентно включен в самата идея за собственост. В по-късно развитие обаче („*Институтите*“ на Юстиниан) като отражение на една доста по-развита реалност на римското общество е добавена и възможността това *ползване* да бъде отделено и предадено на друг индивид, който да се ползва от плодовете на вещта, без да накърнява нейната цялост или да влошава нейното качество. За ползването, както и по повод *притежанието* римското право разглежда множество детайли, частни случаи, ограничения и др., които са неизбежни за всяка правна концепция и които не допринасят съществено за икономическото охарактеризиране на собствеността.

Посочените аспекти на собствеността от римското право като право на *владение, ползване и разпореждане* са широко приети и възпроизвеждани през вековете, вкл. и в стотици съвременни речници, енциклопедии и др.; на места се отъждествяват, другаде се сравняват и отграничават рязко⁵, правят се опити да се допълват и т.н. (вж. например „*Собственост*“, недатиран източник). Парадоксално, но те могат да се открият и във водещата днес парадигма по въпросите на собствеността – неоинституционалния икономикс.

В Средновековието отново преобладава религиозно-философският поглед върху собствеността и дискусиите се водят главно около проблема дали тя е плод на „естествения“, т.е. на определения от Бог, ред на нещата и в каква форма трябва да съществува – като *общностна (комунална)* или като *нечия*.

Макар повечето изследователи да си служат с термина „*частна*“, самият характер на диспута изключва приложението на съвременната терминология. Така, св. Тома Аквински приема, че собствеността – разбирана като придобиване на благата, необходими за живот от природата, може да се приема за част от този ред само частично, доколкото благата са дадени от Бога, но *се добиват* от човека – възникват като резултат от човешкото им приготвяне. И в същия по-скоро Аристотелов дух св. Тома отговаря, че макар *общността* на благата да е предписана от „естествения закон“, това не означава, „че естественият закон диктува *всички* неща да бъдат притежавани като *общностни* и че нищо не трябва да се притежава като *нечие*“. И добавя, че възникващата в резултат от разделянето на притежанията собственост „не е срещу естествения закон, но е една добавка към него, направена от човешкия разум“ (ST II-II q. 66 a. 2 ad 1).

Епохата на Просвещението продължава третирането на социалните проблеми и категории, каквато собствеността е *par excellence* в посочения от св. Тома контекст на съотносителност спрямо „естествения ред“, като ги извежда до но-

⁵ Такива тълкувания често имат доста свободен и спекулативен характер в зависимост от целите, за които се ползва тази допълнителна спецификация, какъвто е случаят с фамозно известната двойка *собственик и стопанин* в късната социалистическа политическа икономия (Tchipev, 2019).

ви философски обобщения и различни, често противоположни трактовки. Този „ред на нещата“ се възприема като естествен, натурален, даден преди появата на обществото и на неговите институти и в такъв смисъл не непременно даден от Бога, но и като „природен“, чист, неподправен и неповреден от страстите на човека.

В епохата на Просвещението се открояват идеите на Т. Хобс и Дж. Лок, които отделят важно място на собствеността, но подходите им са доста различни – за първия наличието на собственост е немислимо, докато вторият е на противоположното мнение. Подходът на Хобс е вписан в авторитарна схема, насочена към еднолично управление, докато Лок се основава на разбиране за по-либерална политика, което го прави един от бащите на либерализма.

За Хобс природата е създала хората с близки способности, които не позволяват един да доминира над друг категорично. Липсата на обща власт, която да ги подчини, ги държи в страх от насилие и ограбване и всеки има *естественото (природното) право* да прави всичко, което приема за нужно, за да защити живота си, който е „самотен, беден, неприятен, брутален и кратък“. Това е *естественото състояние* на нещата, което Хобс нарича „състояние на война на всеки срещу всеки“ (*bellum omnium contra omnes*) (Hobbes, 1651, p. 10). В него няма собственост и нравственост сред хората в естествено състояние – там царят „съперничество, недоверие, желание за слава“. Няма и несправедливост, защото просто няма право (закони) освен две прости поуки, подсказани от разума – човекът да се стреми към мир и да приеме нещо, ако и другите приемат това, да се задоволи с такива права спрямо другите, които би им позволил те да имат спрямо него. Хобс постулира изхода (бягството, прехода) от природното състояние към *политическото общество* чрез взаимни договори, което всъщност е основата на теорията за *обществения договор*, както го нарича по-късно Русо (2018).

В природното състояние хората постоянно придобиват и губят имоти. Заплахата всичко да им бъде отнето насила рано или късно от някого, комуто то също ще бъде отнето в друг момент, води до липса на индустрия – няма търговия, нито внос, нито развитие, тъй като създаването на каквото и да било е безсмислено. Според Хобс в тази среда собствеността (като частна) не може да съществува. Основният практически извод от политическата теория на Хобс е, че държавата или обществото не могат да бъдат защитени, ако не са поставени в разположение на абсолютен суверен. От това следва, че никой не може да притежава права на собственост срещу суверена и че следователно суверенът може да разполага с благата на своите поданици без тяхното съгласие, т.е. собствеността е само общностна.

Джон Лок, противно на Хобс, при когото отказът от права и оторизирането на държавата граничи с абсолютната монархия, защитава идеята, че хората създават държава, която да бъде „неутрален съдия“, защитаваща живота, свободата и собствеността на тези, които живеят в нея. Вместо абсолютизъм Лок аргумен-

тира неприкосновена свобода под закона. Легитимността на управлението е резултат от делегирани права от гражданите върху упражняването на сила, вкл. и елементи на други права (например правото собствеността да се облага с данък). За да избегнат състоянието на война, което е често в *природното състояние*, и да защитят частната си собственост, хората влизат в гражданско или в политическо състояние, т.е. в *състояние на общество* (Locke, 2005, Chapters III-IV).

Като заявява, че политическото общество е създадено за по-добра защита на собствеността, той твърди, че то служи на частните (и неполитическите) интереси на членовете, които го съставляват. Това означава, че лицата трябва да притежават някаква собственост извън обществото, т.е. в *природното състояние*; управата (държавата) не може да бъде източник на това имущество, декларирайки какво на кого принадлежи. Ако целта на управлението е закрила на собствеността, последната трябва да съществува независимо от първото. Видяхме обаче, че за Хобс собствеността (частната) не може да съществува. Ето защо Лок показва как материалната собственост може да възникне при отсъствието на управа (държава).

Той започва с твърдението, че всеки човек „притежава“ поне себе си, което следва от факта, че всеки е свободен и равен (на другите) в *природното състояние*. В резултат от това всеки трябва да притежава и своя собствен труд – да се отрече собствеността върху труда му, значи да бъде превърнат в роб. Следователно човек може да вземе предмети от общия запас на блага в природата, като смесва труда си с тях: ябълката на дървото е безполезна сама по себе си – тя трябва да бъде откъсната, за да бъде изядена, и именно брането ѝ я прави негова. Алтернативно, Лок твърди, че трябва да „позволим“ на тази ябълка да стане частна собственост, иначе човечеството би гладувало въпреки изобилието на света. На човека трябва да бъде позволено да яде и по този начин да има за свое това, което е изял (така че да може да отхвърли правото на другите да го изпълзват). Ябълката със сигурност е негова, когато я поглъща, когато я дъвче, когато я захапва, когато я постави в устата си и т.н. Тя става *негова* веднага след като той смесва своя труд с нея (като я откъсне от дървото) (Локк, 1988, т. 2, с. 277).

Следващата стъпка на анализа разглежда възгледите за собствеността в теориите на мислителите от класическата икономическа школа.

2. Вижданията на класическата политическа икономия

Виждането за собствеността в *класическата политическа икономия (ПИ)* е важен жалон при опита да се изгради разгърнатата картина за нея. Трябва да кажем, че повечето от класиците (с изключение на Дж. Ст. Мил) разглеждат проблема неексклузивно, което, освен че затруднява изследването, има за резултат и неконсолидирана позиция на школата към проблема. Проблемът достига своята кулминация у Дж. Ст. Мил, който заявява: „... Нашето внимание е привлечено към тази първична и фундаментална институция, върху която освен в някои

изключителни и много ограничени случаи икономическите подредби на обществото винаги са лежали, въпреки че в своите вторични характеристики тя варира и трябва да варира. Имам предвид институцията на индивидуалната собственост“ (Mill, 1909 [1848], p. 201).

Преди него обаче проблемът извървява дълъг път. Адам Смит кодира може би най-важния принцип за собствеността в самата система, описвайки същността и функционирането на капиталистическата икономика в онази епоха. Системата, която създава, се основава на безусловното функциониране на „невидимата ръка“, определяща къде отделният производител да насочи своя капитал (и усилия), за да получи най-голяма индивидуална изгода, увеличавайки така и изгодата за обществото (Смит, 1985, с. 437). И тя предполага *частна собственост* като *факт*, който не се обяснява, а съществува в икономическата реалност на късния манифактурен период, отразяван от Смит.

В същата посока е и приемането от него на трудовата теория за стойността. Макар и непоследователно, Смит залага в системата си като обективна реалност факта, че трудът е основа на създаване на общественото богатство, което по традиция се отъждествява със собствеността. Възпроизвеждайки до голяма степен аргумента на Лок, той заявява, че „[с]обствеността, която всеки човек притежава над собствения си труд, е както първоначалният източник на *всяка друга собственост*, така и най-свещената и неприкосновена собственост“ (Смит, 1983, с. 124, к.м., П. Ч.).

Има обаче и една съществена разлика. Лок извежда присвояването като част от естественото право на живот и свобода, докато за Смит правото на собственост е *придобито право* и зависи от конкретното състояние на обществото (Smith, 1896). „Само под закрилата на гражданската власт притежателят на значително имущество, придобито с труда на много години..., може да спи и една нощ в сигурност“ (Смит, 1983, с. 693). Този цитат показват, че Смит интерпретира собствеността вече не само като свободно придобита, но и като *изключваща* (другите от възможността да се възползват от обекта ѝ). А това вече прави връзката на собствеността с управлението (държавата) неразривна. Така гражданското управление (*civil government*) според него има за цел да съхранява собствеността (т.е. да защитава богатите от бедните), която в този смисъл пък варира спрямо формата на управление (Smith, 1896). „Където има голяма собственост, там има голямо неравенство. На един много богат човек трябва да се падат поне 500 бедни и охолството на малцина предполага немотията на мнозина (Смит, 1983, с. 692). Това неравенство, което е възникнало от първоначално неравното присвояване на природните ресурси („стадата и ятата“), налага съществуването на правото и на държавата и дефинира функциите на държавата според него.

При *Сей* нещата са до голяма степен като при ранните представители на икономическата мисъл – съществува някакво ранно състояние на човечеството без

собственост, но то е диво и неразвито. Той дава примери с диваци от Нова Зеландия и Америка, които са принудени да се хранят с червеи, гъсеници, всякакви други „гадини“, гонени от крайна оскъдица и бедност. Там земята е *неприсвоена (неприватизирана)* и никой не иска да прави инвестиции поради това. „Капиталът и усърдието/усилието ще бъдат изразходвани напразно, ако всички са еднакво привилегирани да се възползват от тях, и никой няма да бъде достатъчно глупав, за да направи разходи, освен ако не е сигурен, че ще пожъне изгода. Макар и парадоксално на пръв поглед, но независимо от това е напълно вярно, че човек, който самият не е собственик върху земя, е толкова заинтересован от нейното присвояване, колкото и собственикът ѝ“ (Say, 1855, p. 74).

За Сей нещата са ясни – напредъкът изисква *присвояване* на земята (което *argoros* е в интерес на всеки), за да се преодолее бедността и да се осигури изобилието. Нещо повече, в логиката, която защитава, подобно „усвояване“ вероятно е препоръчително и за другите природни сили, но той обяснява, че те са неексклузивни като потребление и „неизчерпаеми“ като наличност. Разбира се, подобна логика е отличен принос към икономическия либерализъм и неслучайно Сей е негово неоспоримо знаме днес, особено вземайки предвид и „визионерството му“ по отношение на приватизирането на някои други „неразрушими сили на природата“ като речните води и др. Това обаче е извън нашия интерес в представеното изследване.

Рикардо няма специална теория за собствеността, нито ѝ отделя някакво поспециално място. Въпреки това трябва да отбележим разбиранията му, защото те са доста интересни и специфични. За тях съдим от неговата теория за рентата.

Според Рикардо „рентата е онзи дял от продукта на земята, който се плаща на земевладелеца за използването на първичните и неразрушими сили на почвата“ (Рикардо, 1981, с. 74). Това създава впечатление, че той я разглежда в духа на физиократите като чист продукт на природата. Още повече, че дефинирането на въпросните „сили“ при него не е експлицитно, а е заимствано от Сей, който, изброявайки ги, добавя към силите на земята и тези на водата, на въздуха и дори на слънцето (Say, 1855, p. 74).

За нас е важна Рикардовата интерпретация на тези „първични и неразрушими сили на почвата“, като се има предвид, че за разлика от Сей за него *трудът* е върховната причина и мярка за стойността на стоките, произвеждани от човечеството (допускането за *редкостта* на някои блага като причина е изключение за крайно тесен кръг стоки). Така че действието на тези сили при Рикардо е фактор, увеличаващ производителността (повече бушели зърно), но не и увеличаващ стойността (броя работни часове земеделски труд), който се проявява при по-добрата спрямо по-лошата земя. Интересното (и объркващото) е, че тези сили се проявяват някак в обратен ред – добрата земя започва да дава рента едва когато обществото започне да обработва по-лоша земя за изхранването си. Процесът на усвояване на все по-лоши земи е непрекъснат, тъй като население-

то, подтиквано от повишеното търсене на работна ръка, се увеличава непрестанно.

Така, макар и да спори с Малтус, Рикардо по същество използва неговия ключов постулат – *населението се размножава по-бързо от възможностите си да се изхранва*. Резултатът е непрестанен ръст на цените на зърното (увеличава се необходимият труд за производството на същото количество зърно), който води до непрекъснато покачване на рентата. „Житото няма висока цена, защото се плаща рента, а рентата се плаща, защото житото има висока цена...“ (Рикардо, 1981, с. 80). Това, от една страна, повишава издръжката на работника и влошава не само неговото положение, защото той не е компенсиран напълно за този ръст, но и положението на капиталиста, чиято норма на печалба намалява, тъй като неговите разходи за труд се увеличават, без да са компенсирани от пропорционално нарастване на масата на печалбите. Ключовата причина за всичко това е *непрекъснатият ръст* на рентата, която отива *изцяло* в ръцете на лендлордовете, т.е. в класата на поземлените собственици.

Без да навлизаме в детайлите на Рикардовата теория на рентата и без да коментираме слабостите и критиките към тази теория, възприемана като проява на песимизъм, ще подчертаем, че тя в крайна сметка се основава на представата му за *собствеността*. Тя не се различава принципно нито от възгледа на Смит, нито от този на Сей, че собствеността е естествено възникваща, за да осигури по-доброто използване на „производителните сили“ на земята. Рикардо обаче отива много по-далеч в анализа ѝ като икономическа категория. Показвайки с множество примери, че в условията на неограничена по размер и с добро качество земя рента няма да възникне (а оттам няма да се проявят и всички тежки последици на забавеното акумулиране на капитал и влошените социално-икономически проблеми на работниците), той по същество откроява една цяла класа – лендлордовете, не просто като паразитираща, но и като задържаща прогреса на капиталистическото общество в ранната му индустриална епоха.

Рикардо никъде не прави социални изводи и въпреки че обсъжда много на дълбоко различни икономически политики чрез различни форми на данъчно облагане, той никъде не прави директни внушения за преразпределяне на поземлената собственост. Тук е важно да се подчертае, че обсъждайки тези следствия от неговата теория, не се налага извод за премахване, ограничаване и т.н. на частната собственост. Единственото, което е напълно достатъчно, за да се предотвратят всички споменати изводи на „песимистичната теория“ (вж. Кънев, 2005, с. 97 и сл.), е една поземлена реформа, при която земята да остане в ръцете на фермерите. Бихме могли, разбира се, да припишем това на липсата на чувствителност към социалните проблеми, но то едва ли би било вярно и в никакъв случай не би било достатъчно. Рикардо възприема икономиката като наука, в която властват не правила, а закони, и главната задача на ПИ е „[д]а определи законите, които регулират това разпределение“ (на продуктите на земята) между трите класи на обществото – земевладелци, собственици на капитал и

работници (Рикардо, 1981, с. 31).

Класическата традиция е силно повлияна и от развитието на теорията на *утилитаризма*. *Джеремии Бентъм*, който е философ и юрист (макар и влиятелен сред икономистите), развива идеята, че преценката дали са добри или лоши нещата и законите трябва да се прави от позицията на това колко повече хора са щастливи и колко по-щастливи са те. Той отхвърля „естествените“ права и закони като недоказани и налага виждането за „реалните закони“. Съответно собствеността като такава е резултат само *от актовете на правото и на държавата*, които не могат да съществуват едно без друго. Грубо казано, това значи отхвърляне на свободата на правителството да облага собствеността с данък, щом тя е дефинирана чрез „естественото право“. Принципът на преследване на повече щастие води към пристрастие към *равенство* в притежаваната собственост, което при Бентъм не е силно изразено, но оказва критично въздействие върху възгледите на Дж. Ст. Мил.

Дж. Ст. Мил е повлиян от утилитаризма при посредничеството на своя баща, който е работил дълго време като секретар на Бентъм и също е бил много активен в развитието на този подход. Разпространението на утилитаризма тогава е толкова силно, че той често е въвличан в различни икономически политики, прилагани към отделни отрасли и производства, както и за регулиране на важни въпроси на социалното и на икономическото благосъстояние като услуги по водоснабдяване и канализация в населените места, подобряване на благосъстоянието на най-бедните и др. Във всички тези случаи дебатът засяга въпроси, свързани с правата на собственост. Вероятно това е и причината в прословутия си труд „Принципи на политическата икономия“ от 1848 г. Мил да посвети цели две глави специално на въпросите на собствеността⁶.

Анализът му на собствеността започва с разграничаване на позитивния от нормативния икономикс – законите на производството (като Рикардовата намаляваща печалба например) са неотменими за разлика от *меките* закони на разпределението, които са подвластни на преценката на обществото. И като такива действието им подлежи на утилитарни тестове дали и колко допринасят за достигане на „най-голямо щастие за най-много хора“. Оттук и виждането, че достигането на щастие изисква интервенция от страна на управлението, виждане, диаметрално противопоставено на принципа на Смит за пълна свобода в действието на пазарите. В нашето поле на анализ това означава необходимост от социализиране на собствеността и на доходите. Трябва да се вземе предвид и времето, в което твори Мил – то се характеризира с мащабна демократизация на избирателното право и с нараснала ролята на Парламента, които правят въз-

⁶ Това се отнася за изданията (7 на брой), които са публикувани през живота на Мил. Цитатите в тази част са по седмото от 1870 г. (препечатано прецизно от У. Дж. Ашли през 1909 г.). Отбелязвам това, защото онлайн версията на Гутенберг е по издание от 1885 г., редактирано от Дж. Л. Лафлин, в което има съкращения и добавки, вкл. по разглеждания тук проблем.

можен трансфера на икономически права в зависимост от оценката на интересите. Трансфер на благосъстояние или на съвременен език – преразпределение на доход, което в крайна сметка води до отслабване на правата на собственост спрямо начина, по който те са видени и защитени при Смит.

Най-важното за този начин на разбиране на собствеността у Мил обаче е, че той разглежда съществуващата собственост като несъвършена спрямо една принципна обосновка: „Законите на собствеността все още не са били в съответствие с принципите, на които се основава обосновката на частната собственост“ (Mill, 1909 [1848], р. 208). Това е главната причина, поради която той се занимава с *меките* принципи на разпределение като възможност те да се таргетират през призмата на индивидуална собственост, каквато според него тя би трябвало да е. И тук се появяват „спецификите“ на Мил, които изглеждат доста противоречиво в рамките на либералната класическа линия на икономикса. Преди всичко той е много критичен спрямо наследяването. Мил разграничава *завещанието* от наследяването *ab intestato* (*без волеизявление*) – първото разглежда като част от правата на собственост, но наследяването за него е присвояване, което не се дължи на личностното усилие на приобретателя и трябва да бъде ограничено до един максимум, осигуряващ „средства за комфортна независимост“ (пак там, с. 228). Това се мотивира с разбирането му за равенство на условията за действие и натрупване на благосъстояние чрез упражняване на собствените способности и качества.

Другаде Мил атакува и завещанието, макар и от различна позиция. Да, то е част от правата на собственост, „[н]о собствеността е само средство за постигане на целта, а не самата цел“ (Mill, 1909 [1848], р. 226). Затова тя може да бъде ограничавана, ако се използва по начин, който е във вреда на постоянния интерес на „човешката раса“, а такива случаи Мил изброява много. Нещо повече, той я посочва като източник на неравенства, „които произтичат от неравна съобразителност/умение, пестеливост, постоянство, таланти и до известна степен дори възможности и са неотделими от принципа на частната собственост и ако приемем принципа, трябва да понесем последиците от това“. През призмата на *утилитаризма* Мил допуска, че за корекция (частична?!) на тези последици е допустимо да се определи *ограничаване на собствеността*, като се ограничи онова, „което всеки може да придобие чрез проста услуга от другите, без никакво упражняване на способностите си, и се постави изискване, ако той желае по-нататъшно натрупване на богатство, да работи за него“ (пак там, с. 228).

Възгледите на Мил за собствеността са толкова силно повлияни от *утилитаризма*, прокламиран от Бентъм, че той, който е силен противник на прогресивното данъчно облагане, предлага такова за редица случаи на унаследяване, а в други – дори присъждане на наследството в полза на държавата.

Не по-малко радикални са и неговите възгледи за земята като *обект на собственост*. Може би най-остро е мнението му, че земята не е така „свещена“, как-

то другите обекти на собственост. Нея „никой не я е направил. Тя е първично наследство на всички същества. И нейното присвояване е изцяло въпрос на обща целесъобразност“ (Mill, 1909 [1848], p. 233). Базата на тези твърдения е виждането, че контролът върху земята има много важно значение за цялото общество, че неуспехите при нейната обработка и стопанисване могат да доведат до трагични последици като „картофения глад“ в Ирландия, който се разгръща точно по това време, и че те зависят и от неуспехите при владееването и унаследяването ѝ. Тук на първо място Мил визира правото на първородно наследяване (*primogeniture*), срещу което възразява и Смит. Но и при двамата въпросът не прераства в искане за национализиране, а остава в границите на предложенията за ограничаване и препятстване на тези практики, които не водят до ефективното ѝ използване. Защото последното, както смята и Рикардо, води до включване на все по-лоши земи, които имат за резултат повишаване на рентите от по-добрите участъци и в крайна сметка, отново в синхрон с Рикардовото разбиране, потискат равнището на печалбата и на работната заплата. Така че изненадващото тук е не толкова логиката, приложена от Мил, колкото остротата на формулировката. „Никакви ексклузивни права не бива да бъдат *позволени* никому, който не може да покаже, че е производител на позитивно благо“ (Mill, 1909 [1848], p. 235). В крайна сметка това трябва да се интерпретира в контекста на критика към „класата на лицата, наречени лендлордове, които се показват като недостойни за доверие“ (пак там, с. 234), която не отива по-нататък.

Последният момент, който трябва да отбележим тук и който има малко общо значение, е, че при Мил се вижда интерпретацията на собствеността върху земята като *изключваща* (ексклузивна) категория. „Да се разреши някакво *изключително* право върху дял от общото наследство, докато други не притежават дял, е вече *привилегия*. Никакъв обем от движими стоки, които дадено лице може да придобие чрез своя труд, не възпрепятства други да придобиват такива по същия начин, но по самата същност на случая, който притежава земя, държи настрана другите от нейните наслади. Привилегията или монополът са само защитни, те са като необходимо зло и стават несправедливост, когато се пренасят до всяка точка, в която компенсиращата стока не ги следва (Mill, 1909 [1848], p. 235, к.м., П. Ч.).

Това добавя щрих към начина, по който Лок третира собствеността. Той приема, че в свободното състояние всеки може да присвоява блага, доколкото влага труд, *стига да остават* достатъчно и от същото качество и за останалите. Грубо казано, Лок не постулира изначална оскъдност на благата, в т.ч. и на земята (най-малкото не я отделя от общия случай), докато третирането на собствеността като ексклузивно право вече означава, че принципът на *оскъдността* е въведен, макар и все още само по отношение на земята.

Макар че анализът му не стига до социални обобщения, Мил прави важни изводи, които стават изходна основа за Марксовия анализ, който е следващото звено на нашето изследване.

3. Собствеността в радикалната политическа икономия

Марксистката, или както днес е наричана *радикалната политическа икономия* (РПИ), е пряко продължение на класическата линия на Смит и Рикардо. Независимо че променят важни акценти в нея и внасят постановките за революцията като механизъм за трансформация на икономическата система (освен на политическата, разбира се), Маркс и Енгелс правят основните си изводи на базата на *трудова теория за стойността*.

В същото време революционната промяна, свързана с политическо насилие, (при това открито декларирано), трудно би могла да бъде приета като „нормално“ развитие на класическата политическа икономия. С твърдения като това, че „[з]аконите, моралът, религията са за пролетариата само буржоазни предразсъдъци“ (Маркс и Енгелс, 1977, с. 49), марксизмът рязко прекрива границите на научния дискурс, навлизайки дълбоко в политиката, и затова е обособен в отделен теоретичен клон. Радикализирането на класическата теория определено налага отпечатък върху цялата класическа школа и мисля, че няма да бъде пресилено да кажем – довежда до нейното терминиране и замяна с неокласическата парадигма. Независимо от това за целите на нашето изложение е важно да разгледаме максимално обективно нейните постулати за собствеността, още повече че в марксистката политическа икономия тази категория е основният икономически „камък“, върху който се гради в определен смисъл цялата ѝ сграда.

Главните моменти на концепцията за собствеността при Маркс и Енгелс са свързани с нейната роля като двигател и основа за развитие на обществения процес. Ключовите положения са разработени още в „Комунистическия манифест“, впоследствие са възпроизведени и допълнени в „Към критиката на политическата икономия“, а специално проблемите на родово-общинната собственост са разгледани значително по-късно от Енгелс в „Произход на семейството, частната собственост и държавата“.

Още в първите страници на „*Манифеста*“ авторите заявяват: „На известно стъпало от развитието на тия средства за производство и размяна отношенията, в които феодалното общество е произвеждало и разменяло, феодалната организация на земеделието и манифактурата, *с една дума, феодалните отношения на собственост*, престанаха да отговарят вече на развилите се производителни сили. Те спъваха производството, вместо да го подпомагат. Те се превърнаха в окови за него. Тези окови трябваше да бъдат разбити – и бяха разбити“ (Маркс и Енгелс, 1977, с. 43, к. м., П. Ч.). Това е добре известната теза, че *производителните сили* на всяка страна и във всяка епоха определят *производствените отношения*, които след време надрастват и разрушават. Онова, което засяга нашия проблем, е, че Маркс и Енгелс резюмират цялата достатъчно сложна система от отношения, възникващи между непосредствено произвеждащите и предприемачите, между предприемачите в едно предприятие и предприемачите в цялата индустрия, между тях като цяло и търговците, между едните и дру-

гите и предлагащите финансов капитал, между всяка от изброените групи и земевладелците и т.н. – всички тези отношения могат да се концентрират и да се изразят чрез съществуващите отношения на собственост. Тук Маркс и Енгелс говорят за феодална собственост, но няколко пасажа по-нататък те обобщават това за всяка форма собственост и за съответното ѝ стъпало на обществено развитие.

Така, прокламирайки, че човешката история е история на класовата борба, при която една обществено-икономическа формация е насилствено разрушавана и сменяна с друга, авторите дефинират най-важните категории на обществото – не само икономическите, но също политическите и социалните. *Първо*, самите класи, *второ*, естеството на тяхната борба, *трето*, различните стъпала на обществено-икономическо развитие, т.е. историята на обществото като цяло. Това дефиниране става чрез *собствеността*. Класата на съвременните капиталисти съставя тези, „които притежават“ средствата за общественото производство и купуват наемен труд. Пролетариатът, или класата на съвременните наемни работници, са тези, „които не притежават“ средства за производство и продават своята работна сила, за да могат да живеят. Държавата е само инструмент, „който управлява общите работи на цялата буржоазна класа“ (Маркс, Енгелс, 1977, с. 41). И понеже пролетариите не притежават *нищо*, но пък съгласно трудовата теория, която радикалната ПИ приема от Смит и Рикардо, са създатели на *всичко* – на цялото материално богатство на обществото, те са експлоатирани и единственият начин да преодолеят това е, „като унищожат своя собствен сегашен начин на *присвояване*, а с това и *целия* досегашен начин на *присвояване* ... те трябва да разрушат всичко, което досега е охранявало и осигурявало *частната собственост*“ (пак там, с. 49, к. м., П. Ч.).

Така, дори на този ранен етап на развитие на радикалната политическа икономия, на етапа, когато тя все още е по-скоро социална и политическа теория, Маркс и Енгелс не само дефинират собствеността като основен свой проблем, но и прокламират необходимостта от нейното разрушаване: „В този смисъл комунистите могат да резюмират своята теория в един израз: премахване на частната собственост“ (Маркс, Енгелс, 1971, с. 55).

След прокламирането на посочената обща и крайна цел и в отговор на неизбежните критики, които се посипват от всички страни от техните опоненти, авторите разкриват част от икономическото обосноваване на този радикализъм. Според марксизма собствеността в капиталистическата си форма е резултат от диалектично взаимодействие на противопоставянето между капитал и наемен труд. Наемният труд не създава собственост на този, който го полага, защото работната заплата за Маркс (както и за Рикардо) е цена на наемния труд и едва стига, за да възпроизведе минимумът от средства за живот на работника. Но този труд създава капитал, т.е. собствеността, която го експлоатира, собствеността, която съществува единствено като поражда нов наемен труд, който отново да експлоатира.

Тук ясно се дефинира и ролята на капитала като обществено отношение – „[к]апиталът е колективен продукт и може да бъде приведен в движение само от общата дейност на много членове на обществото, а в последна сметка – само от общата дейност на всички членове на обществото. Значи капиталът не е лична, а обществена сила“ (Маркс, Енгелс, 1977, с. 55).

Отговаряйки на обвинението, че комунистите искат ликвидиране на т.нар. лична собственост, Маркс и Енгелс я определят като „лично присвояване на продуктите на труда, служещи непосредствено за възпроизвеждане на живота – присвояване, което не оставя никакъв чист доход, който би могъл да даде власт над чужд труд“. В този смисъл тя не представлява обществено отношение и нейното съществуване не е предмет на икономически анализ.

На множеството други възражения, че премахването на частната собственост отменя семейството, образованието, насърчава леността и в крайна сметка свободата, марксизмът отговаря по сходен начин – с премахването на частната собственост се отменя само класовата, буржоазната характеристика на явленията. Третирането на тези проблеми е извън нашето поле на работа тук, но показва и потвърждава, че за радикалната политическа икономия *собствеността формира, оформя и определя всички явления от социалния, духовния и културния живот на хората*. С други думи, известната теза как икономическата база определя надстройката.

Струва си да отбележим и отговора на още едно обвинение, отнасящо се до разрушаването на частната собственост. Приведеното твърдение, че капиталът е натрупан присвоен труд, който дори и в частни ръце е обществено достойние, води до логичното разбиране, че „когато капиталът бъде превърнат в колективна, принадлежаща на всички членове на обществото собственост, то това не ще бъде превръщане на лична собственост в обществена. Ще се измени само общественият характер на собствеността“ (Маркс, Енгелс, 1977, с. 55-56). Частната собственост върху капиталите *не се отнема* от някого, а само се разгръща нейният *изначално обществен* характер. Актът на колективизиране на собствеността е акт на лишаването ѝ от нейния класов характер. Тезата е действително доста радикална, но в рамките на марксистката доктрина се възприема като логична.

Дори само с тези характеристики на собствеността при марксизма, тя се очертава ясно като икономическо, а не като юридическо отношение. Отношение, което определя поведението и положението на цялото общество, възпроизвежда се непрекъснато в неизменен вид и в разширяващ се мащаб, което в условията на доминация на капитала съществува само и единствено като „капиталистическа“ собственост. Тя може и трябва да бъде колективизирана не само за да се освободят наемните работници от нейната зависимост, а преди всичко да се осигури непрекъснат и свободен растеж на производителните сили, които са я създали, но вече са я надраснали.

Разликата между юридическото и икономическото схващане за собствеността може да се разбере по начина, по който марксизмът гледа на нейната промяна – революционната промяна може да се осъществи чрез „деспотична намеса в правото на собственост“ (Маркс, Енгелс, 1977, с. 61). В „Капиталът“ Маркс е още по-директен – спорейки с опонент, той заявява: „Авторът не би трябвало да забравя, че революциите не се правят със закони“ (Маркс, 1968, с. 752). Призивът за употребата на диктаторски и насилствени средства, разбира се, винаги е бил едно от най-критикуваните места на тази теория, но тук ни интересува друго.

Нито капиталът, нито наемният труд са резултат от законодателна активност. Никой не е утвърждавал закон за капитала, нито за присвояването на наемния труд. Тяхното възникване и функциониране са следствие от определени предпоставки. Тези предпоставки са формулирани в „Капиталът“, а именно: лична свобода на работника върху неговата работна сила, която му дава възможност да сключва договор за наемане, отчуждаване на тази работна сила от средствата за производство, изтласкване или унищожаване на феодалната зависимост върху производителните сили, главно земята и т.н.⁷ Тези предпоставки водят до социалното „форматиране“ на *парите* и на *труда* на свободните стокопроизводители в *капитал* и *наемен труд*. Форматиране като обществени отношения в процеса на производство и размяна на стоки, които, веднъж възникнали, стават обективна самоподдържаща се реалност, промените в която могат да станат само чрез „деспотична намеса“, чрез революция, а не чрез *добавяне* или *отнемане* от „снопа с права“, както стандартно се дефинира собствеността днес.

Въпреки фундаменталния характер на собствеността, прокламиран още в първите съчинения на марксизма, специално самостоятелно изследване, посветено на нея, отсъства, вкл. и в „Капиталът“ с всичките му ръкописи и варианти. Това е в основата на цяла поредица от разгорещени дебати в социалистическата политическа икономия.

Развитието, което предлага Маркс в „Капиталът“, е в посока към прецизиране на категорията „частна собственост“. Тя е разграничена от съществуващите преди нея отношения на лична зависимост (робство и крепостничество). Собствеността върху роба или крепостния селянин не е *частна*, а е форма на лична зависимост, защото и единият, и другият не притежават суверенитет върху собствения си животи битие. Възникването на *частната* собственост, описано

⁷ „... два твърде различни вида стокопритежатели трябва да се срещнат и да влязат в контакт – от една страна, собственици на пари, на средства за производство и за живот, които искат да увеличат присвоената от тях сума от стойности, като закупят чужда работна сила; от друга страна – свободни работници, продавачи на своята собствена работна сила и следователно продавачи на труд. Свободни работници в двояк смисъл, а именно, че нито те самите спадат непосредствено към средствата за производство, както спадат към тях робите, крепостните и т. н.; нито пък средствата за производство им принадлежат, както е при самостоятелния селянин и т. н.; напротив, те трябва да бъдат свободни, да бъдат лишени от средства за производство. С тази поляризация на стоковия пазар са дадени основните условия на капиталистическото производство“ (Маркс, 1968, с. 719).

най-напред от Енгелс,⁸ се свързва, от една страна, с изтласкването на цеховата организация от манифактурата. Той пише: „... защото частната собственост невинаги е съществувала; когато в края на средните векове възникнал под формата на манифактура нов начин на производство, който не се побираше в рамките на тогавашната феодална и цехова собственост, тази надраснала вече старите отношения на собственост манифактура си създаде нова форма на собственост – частната собственост“ (Маркс, Енгелс, 1977, с. 91). По-късно Маркс добавя и другите характеристики, необходими за това възникване – освобождаването на работника от феодална и робска зависимост и лишаването му от средства за производство: „По такъв начин историческият процес, който превръща производителите в наемни работници, се явява, от една страна, като тяхно освобождение от крепостната зависимост и цеховата принуда... Но от друга страна, тези новоосвободени стават продавачи на самите себе си само след като им бъдат ограбени всички средства за производство и всички ония гаранции за тяхното съществуване, които са им осигурявали старите феодални институции“ (Маркс, 1968, с. 720).

Така за пръв път частната собственост е дефинирана не само спрямо някакво общо владение в „природното“ състояние на обществото, а и като характеристика на индивида като пълноценен и пълноправен субект, който може да се разпорежда с обектите на своята собственост и да влиза в отношения на *равна* основа с другите индивиди, притежаващи същите характеристики.

Тази *частна собственост* е основата на т. нар. от Маркс просто стоково производство, при което собствеността (като обекти) е резултат от труда на индивида, а самият индивид е собственик на продукта на своя труд. „Първоначално правото на собственост ни се струваше основано върху собствен труд. Тази предпоставка трябваше да има валидност поне когато си противостоят само равноправни стокoprитежатели, тъй като средството за присвояване на чуждата стока е само отчуждаването на своята собствена стока, а последната може да бъде произведена само чрез труд“ (Маркс, Енгелс, 1968, с. 592). Това той нарича „закон на частната собственост“ и разкрива как този закон се развива в условия, при които равните стокoprоизводители са заместени от капиталист и наеман работник.

Сочейки присвояваната от капиталиста и незаплатена част от труда на работника (прословутата принадлезна стойност), Маркс определя това развитие като превръщане в „закон на капиталистическото присвояване“. „А сега собствеността се явява откъм страната на капиталиста като право за присвояване на чужд незаплатен труд или на неговия продукт, а откъм страната на работника – като невъзможност да си присвои своя собствен продукт. Отделянето на собствеността от труда става необходима последица на закона, който привидно изхож-

⁸ Текстът е в „Принципите на комунизма“, което е чернова към „Манифеста“, съставена от Енгелс още през 1847.

даше от тяхната идентичност“ (Маркс, Енгелс, 1968, с. 592). Така частната собственост вече не е просто частна собственост, а *капиталистическа* и предполага различни икономически агенти, които функционират, т.е. влизат в различни производствени отношения, и които по силата на своя конфликт с породилите ги производителни сили трябва да бъдат унищожени чрез революция.

Това разбиране за *частната* собственост като търпяща развитие, бидейки различна в отделни исторически епохи, има и по-широко значение за нашия проблем. От една страна, радикалната политическа икономия постулира, че частната собственост не е нито оригинална (в смисъл на първична), нито е перманентна, нито пък е неизменна. Първичната форма за марксизма е *общинната*, която се смята, че е съществувала навсякъде в родово-племенните общества „от Индия до Ирландия“ (Маркс, Енгелс, 1977, с. 51) и дори в някои запазени все още слаборазвити общини от тогавашно време⁹. От друга страна, се отхвърлят и възгледите на ранните мислители за нейното „естествено“ възникване като резултат от „естествено“ присвояване на природните продукти, необходими за живота на човека. Специално в „Произход на семейството, частната собственост и държавата“ Енгелс подчертава, че става дума за разслояване в общинното общество под въздействие на размяна, разделение на труда и т.н., което води до образуване на различни социални страти и др.

Радикалната политическа икономия претендира, че е открила законите на икономическото развитие, водещи обективно и неотвратимо до унищожаване на капиталистическата частна собственост и до замяната ѝ с комунистическа собственост, която принадлежи непосредствено на всички членове на обществото и която единствено предполага индивидуално присвояване под формата на потребление на необходимите средства за живот. Острият политически антагонизъм, заложен в нея чрез теорията за класовата борба, революцията и диктатурата на пролетариата, я правят неприемлива, насочват научното дирене в други посоки и скоро водещата теоретична парадигма в икономическата теория се сменя радикално.

4. Неокласическата и неолиберална концепция за собствеността

Въпреки че тези два подхода на икономическата теория се разглеждат обикновено като самостоятелни направления, тук ги обединяваме по няколко причини. *Първо*, самите концепции имат обща основа и това е т.нар. *микроикономическа* или *ценова (price)* теория. *Второ*, неокласическата теория в своя оригинален вид не съдържа самостоятелно разработване на проблема за собствеността.

⁹ Тезата е развита в „Към критиката на политическата икономия“ (и по-късно в „Капиталът“): „Поточното изследване на азиатските и по-специално на индийските форми на общинска собственост би показало как от различните форми на самораслата общинска собственост произлизат различни форми на нейното разпадане. Така напр. различните оригинални типове на частната собственост у римляните и у германците могат да се извлекат от различни форми на индийската общинска собственост“ (Маркс, Енгелс, 1965, с. 21).

Доколкото на по-късен етап се формира определено виждане, то възниква под натиска на критиката от алтернативни виждания и в някакъв смисъл неолибералната концепция е точно това „обогатяване“ на неокласическата ценова теория. Трето, по отношение на анализирания от нас проблем за собствеността схващанията на двата подхода са много сходни. Да разгледаме по-подробно тези три особености.

Неокласическата теория възниква като смяна на класическата парадигма в частта ѝ относно формирането на цените. На мястото на сравняването на трудовите приноси при формиране на разменните стойности/цени на дадени стоки Менгер (1950) поставя сравняване на пределните полезности, получавани при последователна консумация на допълнителни количества от тези стоки. Впоследствие, тъй като за различните индивиди оценките за полезност на отделните стоки са много субективни, анализът приема допускането, че индивидът прави избора си съобразно различни модели (кошници) на потребление, разработени от Еджуърт и наречени „криви на безразличие“. За тяхното прилагане се залагат няколко предпоставки за потребителско поведение на индивида като *устойчивост* и *транзитивност* на неговите предпочитания, както и *рационалност* на поведението му. Запазва се идеята за връзката между пределната полезност и потребяваното количество, дефинираща познатата крива на индивидуално потребление по такъв начин, че с намаляване на относителната цена на дадена стока се повишава нейното потребление. Така се отваря възможността за построяване на формална функция на потреблението, при което цената е просто резултат от ефективното търсене на една стока при неизменно равнище на предлагане.

На свой ред във фундаменталното си съчинение от 1890 г. Маршал моделира предлагането също като функция от променящите се производствени разходи (Marshall, 1961). Това контрастира с по-стриктно маргиналистката версия на австрийската школа, представяща кривата на предлагането като *комплементарна* крива на търсенето, при която търсенето е *за пари*, които „се купуват“ срещу стока или услуга (вж. Schumpeter, 1954, р. 888-889). Нейната форма се определя аналогично от пределните норми на субституция на пари срещу стока или услуга.

Несъмнено този подход на формиране на поведението на икономическите агенти като следствие от функционирането на икономическата система дава определени предимства на анализа. Преди всичко това е строгата математическа форма, която добиват всички процеси, разглеждани като едно непрекъснато поддържано равновесие – така всички действия и резултиращи движения на икономическите променливи могат да бъдат моделирани формално, което за пръв път доближава икономиката до точните науки и съответно удовлетворява в значително висока степен критериите за повторимост и предсказуемост на резултатите. Това до голяма степен обективира икономическата политика, базирана върху разглежданата теория.

Този подход обаче има и съществени недостатъци. На първо място, лишава икономиката от институционална и социална дименсия. Икономическите обекти изглеждат, държат се и се третират като математически точки без никакви други измерения освен съотнасянето им една с друга. Що се отнася до социалната дименсия, този недостатък се възприема и като желана характеристика, доколкото една от целите за смяната на икономическата парадигма е преодоляването на прекалената „социализация“ на икономическата теория, инициирана от радикалната марксистка теория.

Лишаването от социална дименсия обаче лишава обектите и от институционална. А собствеността е точно такъв феномен – независимо от разликите в отделните школи в теорията се откроява достатъчно ясно виждането, че тя характеризира икономическата система *качествено*. Ще се върна отново на този проблем, но тук е важно да се каже, че лишаването на анализа от институционален разрез го обеднява и в крайна сметка го схематизира, отдалечавайки го от реалността.

Би било неправилно да се каже, че собствеността въобще не се споменава в неокласическия модел. Напротив, макар и доста сбито, тя се дискутира, но като предпоставено и аксиоматично, несвързано с конкретното функциониране и неподлежащо на определено развитие, явление.

В своите „Grundsätze“ Менгер например има малък раздел, озаглавен „Собственост“, състоящ се буквално от две страници. Там той предлага тривиално дескриптивна дефиниция, съгласно която „[Ц]ялата сума блага, контролирана от икономизиращия индивид за задоволяване на неговите нужди, наричаме негова *собственост*“ (Menger, 1950, p. 76). Тази констатация му е напълно достатъчна, за да стигне малко по-късно до извода, че в условия, в които благата са в недостатъчна пропорция за задоволяване на неговите нужди, индивидът ще направи всичко възможно да си ги осигури, а това ще го изправи срещу интересите на който и да е друг индивид. Така първостепенната задача на всеки правов ред става защитата на собствеността; на тотално нормативна постановка.

Може би единственият намек за обективистко тълкуване е твърдението на Менгер, че собствеността има общ произход с икономиката, защото имат за обща причина недостига (оскъдността) на ресурси, и че поради това не са произволно въведени, а са „единственото практическо възможно решение на проблем, който е в природата на нещата“ (Menger, 1950, p. 109). По такъв начин неокласическото разбиране, от една страна, се връща към тълкуванията от времената преди класическите мислители, а от друга, собствеността се възприема единствено като прикрепена към отделния индивид, т.е. частна. Самият Менгер не използва термина и когато разсъждава за някаква промяна в собствеността, той я свързва с възможността, всъщност с невъзможността да бъде отделена от икономиката в нейната социална форма, което резолтира като невъзможност за премахване на институцията на собствеността. Прин-

ципно това е общият подход към собствеността на неокласическата школа, макар да има разлики в категоричността и определеността, с която той се защитава. Същественият проблем на този подход е, че въпреки признаването на институционалната характеристика на собствеността и предпоставянето на нейното съществуване тя не се включва във функционирането на икономиката.

Така в рамките на този подход се очертават *два проблема*. От една страна, е налице *недиференциране* на пазарните структури – пазарът в първоначалния маржинален вариант на парадигмата е единствено перфектна конкуренция и неслучайно това е и причината за първите сериозни критики. От друга страна, структурата на икономическите агенти също остава *недиференцирана*. Сведени до максимизираща функция, те не получават нито специфика, нито размери. Нещо повече, икономическите агенти въобще не са *дефинирани*, т.е. не е определено дали става дума за индивидуален производител или за някаква комплексна икономическа структура – единственото, което се прави, е съпоставка на пределния приход с пределния разход. Двата проблема са свързани и представляват два аспекта на един и същ проблем. Липсата на структура на фирмата затваря възможността да се различат отделните фирми, което прави невъзможно да се идентифицират разликите между монополни и конкурентни фирми. Разбира се, макар и по различно време и поотделно, неокласическата теория се натъква на тези проблеми и лансира решения за тях, които засягат и нашия проблем за собствеността.

Сблъсъкът с първия проблем на маржиналната парадигма настъпва още в нейния подем от началото на XX век и е предизвикан от мощното развитие на монополните структури, зачестилите икономически кризи и пазарни дисбаланси, особено на трудовите пазари. Появяват се индикации, че гъвкавите цени и работни заплати не действат така, както се очаква при пазари, опериращи в условията на свободна конкуренция. Доста икономисти поставят въпроса за монополните пазари. Още през 20-те години на миналото столетие *Пиеро Срафа* отхвърля допускането за единство на отрасловите пазари и приема, че в много случаи последните се обособяват около големите фирми, които успяват да ги ограничат както с различни форми на бариери, така и с диференциране и специфициране на продукта. През 1933 г. *Едуард Чембърлин* и *Джоан Робинсън* развиват основни положения на теорията на монополистичната конкуренция. Разработването на проблемите на монопола в микроикономиката обаче има разклащач ефект върху постулати на класическия *laissez faire* либерализъм.

Особено след появата на кейнсианската теория част от икономистите се опитва да обоснове наново принципите за свобода на конкуриращите се икономически агенти, но при отчитане на съществуването и влиянието на монополите – както държавни, така и частни, което се конструира като лансиране на *неолиберализма*. В този си ранен вариант представителите на течението не успяват да се обединят около единна позиция за ролята на държавата и това предизвиква дълбоко разцепление на неолибералите на няколко групи.

Една група, главно немски учени, се отдръпва от класическата концепция за автоматизъм на пазарното равновесие и се обособява в немската „ордо“ школа около характерните възгледи на *Валтер Ойкен*. Подчертавайки връзката с неокласическото направление, за него частната собственост е абсолютната основа на конкурентния пазар (Леонидов, 2000). Това обаче не е достатъчно в условията на монополистична структура на икономиката, тъй като частната собственост е променила характеристиката си. Затова Ойкен смята, че трябва да се създадат условия за противодействие на картелизацията и на възпрепятстването на свободната конкуренция. Разработената от него и от останалите учени от Фрайбургската школа концепция за социалното пазарно стопанство става основа на следвоенното възстановяване на германската икономика. Тя намира реално практическо приложение в политиката, провеждана от *Ерхард*, чрез „картелния закон“ от 1957 г. за демонополизация и „дифузиране“ на собствеността (вж. Ерхард, 1993). Последното в немската неолиберална школа се свързва с широкото разпространяване на *акционерната* собственост и по-точно с нейното дифузиране чрез народни акции с цел създаване и укрепване на средна класа, на „нация от собственици“.

Представителите на другата група (около фон Мизес и фон Хайек) заемат по категорични позиции в отхвърлянето на държавата и защита на *laissez faire* либерализма. Много характерна в това отношение е постановката, лансирана от *Лудвиг фон Мизес*. Макар неговият *opus magnum* – *човешкото действие*, да излиза в епохата на неолиберализма (1949) и да е причисляван най-често към неоавстрийската школа, той не се колебае да заеме доста крайна позиция: „Следователно, ако програмата на либерализма се кондензира в една-единствена дума, би трябвало да се прочете „*собственост*“, т.е. частна собственост върху средствата за производство... Всички останали изисквания на либерализма произтичат от това фундаментално търсене“ (von Mises, 1985, p. 19, к. м., П. Ч.).

Вторият голям проблем на маржиналната парадигма – negliжирането на фирмата, е изваден от *Роналд Коуз*¹⁰ в края на 30-те години на XX век. Той създава добре известната теория за *транзакционните*¹¹ *разходи (TR)*, обясняваща защо съществува фирмата, която по същността на неокласическата парадигма е отрицание на пазара, доколкото вътре в нея отношенията между отделните производители (икономически агенти) са непазарни. Между тях липсва съпоставка на пределна полезност с пределни разходи, не се формират пазарни цени и са по-скоро планови. С това теорията за TR конфронтира, макар и непряко, Хайек, който отхвърля плановата координация в икономиката (Науек, 1933, цит. по Коуз, 2003).

¹⁰ Макар теорията на *транзакционните разходи* да се отнася към неонституционализма, Коуз е категоричен, че остава в рамките на неокласическата парадигма (Коуз, 2003), затова разглеждам в този раздел и приноса му към собствеността.

¹¹ Коуз ги нарича „маркетингови“. Едва по-късно О. Уилямсън ги назовава *транзакционни*, т.е. разходи по сделката.

Съгласно тази теория породените от самия пазар разходи по сделките растат с обема на пазарните транзакции (сделките), необходими за производството на дадена крайна стока. Единственият начин те да се минимизират е, като се елиминират някои от пазарните транзакции с икономически агенти и така се променят връзките помежду им, които стават непазарни. Формира се *сложен* икономически агент, съставен от множество субекти, в отношенията между които не се прилага механизмът на цените. Създава се фирма със съответната структура. Верификацията на решението на Коуз е извън предмета на нашето изследване – това е научната задача на неoinституционалния икономикс.

Важното според мен по въпроса на собствеността в светлината на приноса на Коуз е принципното разделяне на икономическата система на две части, които условно наричаме „външна“, в която действа ценовият механизъм, т.е. пазарът, и „вътрешна“, в която ценовият механизъм е *изместен*. При Коуз това е изведено в ранг на дефиниция: „...отличителният белег на фирмата е заместването на ценовия механизъм“ (Коуз, 2003, с. 34). Подялбата на икономическия свят на такъв, който е „*вътре във*“, и друг, който е „*между*“ фирмите, създава *структура*, въвежда институционалната дименсия в икономиката. Фирмата вече има материална структура и съответно придобива *размери*.¹² Коуз лансира в *рамките* на неокласическата парадигма институционален ракурс на икономиката и прави фирмите *материални*, а не математически обекти.

Разгръщайки институционалната структура, Коуз въвежда, макар и неявно, и собствеността като феномен на икономическата система. При това именно като икономическо явление. Собствеността е в разграничаването на икономическите агенти един от друг, разграничаване, което е определено не от нечие субективно решение, а от пряко съпоставяне на „*класическите*“ (директни производствени) разходи с „*новооткритите*“ от него „*маркетингови*“ разходи. Нещо повече, това съпоставяне е напълно в духа на маржиналния анализ, без да се напуска неокласическата теоретична парадигма – сравнява се пределният (директен) разход за една допълнителна операция, включена във фирмата, с пределния „*приход*“ от елиминирането на транзакционните разходи за тази операция. Разбира се, тук има и много други неща, които трябва да се отчетат, но те са обект на друг анализ.

Последният въпрос, който остава открит в рамките на неокласическия микроикономически анализ, е как въобще са построени неговите основни функции, т.е. формата на кривите, без да се отчете влиянието, което институциите имат върху тях? Отговор на този въпрос е замяната на категорията „*собственост*“ със сурогатно понятие (вж. повече в Чипев, 2006). Вместо собственост НКИ въвежда

¹² Геният на Коуз е и в това, че той извежда чрез ТР и размера на фирмата: „Една фирма се разраства с организирането от предприемача на допълнителни транзакции (които иначе биха могли да бъдат пазарни транзакции, координирани от ценовия механизъм). Фирмата се свива със съкращаването на броя на организираните от него транзакции“ (Коуз, 2003, с. 39).

като базисна категория представата за оскъдност¹³ на богатата, която играе огромна роля за неговото дефиниране – чрез оскъдността се въвежда един априорен модел за икономиката.

5. Приносите на неоинституционалния икономикс към концепцията за собствеността

Неоинституционалният икономикс е извикан на живот¹⁴ и реализира основната си енергия като икономически подход, целящ да отчете ролята на институциите (и на организациите) за функционирането на икономиката. При това стремежът е отчитането да стане под формата на „изменения и допълнения“ към основните принципи на неокласическия икономикс, за който се смята, че ги третира само имплицитно, без да ги обвързва функционално. „Ценовата теория, или микроикономиката, третира организации и институции по същия начин, както третира закона за гравитацията – тези фактори са приемани имплицитно, че съществуват, но не се появяват нито като независими, нито като зависими променливи в моделите“ (Eggertsson, 1990, p. xi). За разлика от закона за гравитацията обаче организациите и институциите не са неизменни, а „варират спрямо времето и мястото, подредбите на политиката и структурите на правата на собственост, прилаганите технологии и физическите качества на обменните ресурси, стоки и услуги. Реално производството включва не само физическо преобразуване на вложени материали в крайни продукти, но и прехвърляне на права на собственост между собствениците на ресурси, стоки и трудови услуги“ (пак там).

Сфери на промяна в трактовката на проблема

Неоинституционалният научен подход се характеризира с промяна в третирането на проблема за собствеността в три значими сфери. Първо, налице е промяна в методологичния подход. Второ, променена е представата за ролята и значението на категорията и трето, идентифицират се множество непознати или неизследвани досега характеристики на концепцията.

Промяната в методологичния подход е в начина, по който неоинституционалният икономикс адресира проблема за *собствеността*. НИИ има предимството да включва собствеността не мимоходом, а като самостоятелен обект в своята научна парадигма. Собствеността е представена като множество от права, пакет от *права на собственост (ПС)*, които субектите притежават или получават по един или друг начин, на основата на един или друг принцип. Те се разглеждат и в

¹³ Този отговор добре кореспондира с приведеното твърдение на Менгер, че собствеността (и икономиката) имат обща причина – оскъдността (Menger, 1950, p. 109).

¹⁴ Общото начало на неоинституционалните изследвания са двете статии на Коуз (1937, 1960), за които той по-късно казва: „Транзакционните разходи бяха използвани в единия случай, за да се покаже, че ако не бъдат включени в анализа, фирмата няма смисъл/причина, докато в другия – показах, както и мислех, че ако транзакционните разходи не са въведени в анализа на разглежданите проблеми, правото няма смисъл/причина“ (Coase, 1988, p. 62).

тяхната комплексност, но и поотделно, в зависимост от конкретния случай. Този подход се означава като *теория за правата на собственост (ТПС)* (Weimer, 2008), която в съвременните изследвания изпъква като най-важната част от разбирането за собствеността¹⁵.

Промяната в ролята и значението на категорията отчита факта, че освен преобразуване на материали производството е и трансфер на права и затова НИИ „допълва“¹⁶ представата на неокласическия икономикс с тезата, че агентите „максимизират целевите си функции при ограниченията, налагани от организациите и институциите“ (Eggertsson, 1990, р. xi). Така в НИИ още на най-общо ниво институциите и организациите (ако приемем, че двете явления се различават съществено) изникват като допълнителни *ограничителни условия* при построяване на оптимизиращите функции на икономическите агенти. Собствеността, задавана вече като структура на *правата на собственост*, представлява фактор, *конструиращ* по един или друг начин институциите. Логично, неокласическата представа за собственост вече не е нещо повече от една „идеализирана“ (крайна, ограничена) представа за собствеността: „*идеализираната* структура на права на собственост в неокласическия модел се ползва само за критерий за сравнение“ (Eggertsson, 1990, р. 6, к. м., П. Ч.). В крайна сметка тази трактовка свежда *собствеността* просто до елемент на правилата и договорите, които „ръководят размяната“.

В същата посока на разсъждения НИИ си задава въпроса за „въздействието на различните структури на *правата на собственост* върху богатството на нациите“ (Eggertsson, 1990, р. 12). И констатира, че макар теоретично само една подредба от правила би трябвало да максимизира *богатството на нацията*, то това е невъзможно в реалния свят поради високите разходи за договаряне и налагане на променените уредби, т.е. заради транзакционните разходи (пак там, с. 13). Промяната от неефективна към ефективна подредба на правата на собственост винаги въвлича както печеливши, така и губещи от нея, като печалбите са повече от загубите и затова печелившите могат да компенсират губещите, но „[р]ядко печелившите биха компенсирали губещите доброволно“.

Така транзакционните разходи правят задаването/разпределението на правата на собственост първостепенна задача и въвеждат въпроса за икономическата организация, защото различните ПС имат различно въздействие върху богатството. Затова транзакционните разходи придобиват изключително значение за базисния начин, по който неоинституционалната парадигма работи. Те обаче са неособено ясно дефинирани, което дава простор за твърде свободното им третиране. Пледи-

¹⁵ Интересното при ТПС е, че тя възниква самостоятелно и предхожда неоинституционалния икономикс. Създаването ѝ е инспирирано от втората статия на Коуз („Проблемът за социалните разходи“, 1960) и отрища вълна от публикации на А. Алчиан, Х. Демсец, Е. Фуработън, Светозар (Стив) Пейович, Ченто Веляновски и много други. Създаването на НИИ, в чиято основа също залягат транзакционните разходи, води до нейното включване и тясно интегриране към него.

¹⁶ Именно допълва, а не отрича НКИ, добавяйки ограничения в целевата функция.

райки, че стъпва върху концепцията на Коуз, неинституционалният икономикс всъщност приема свое разбиране, че *ТР са разходите, възникващи, когато физическите лица обменят и налагат изключителните си права на собственост върху икономически активи*. С това НИИ придава принципно нов характер на транзакционните разходи, включвайки към тях и разходите по защита на правата на собственост. Това би могло да се третира и като оригинален принос.

Новоизграденото разбиране на неинституционализма, приложено като обратна рефлексия, води и до предефиниране от НКИ на множество други проблеми¹⁷. При тези предпоставки НИИ прави извода, че всичко би се определило в зависимост от нормативното уреждане – дали на потребителите е разрешено да се комбинират с/в монопола? Или пък дали монополът има право да действа като перфектен дискриминатор?

Промяната в същността и характеристиките на правата на собственост е сферата, в която приносят на НИИ и по-специално на теорията за правата на собственост е най-съществен.

Една от широко известните дефиниции е лансирана още през 1961 г. от Армен Алчиан: *Системата от права на собственост е „метод за присъждане, даване, възлагане, приписване на дадени индивиди „власт“ да избират за определени стоки всяка една от незабранен клас употреби“* (Alchian, 1965, р. 818, к. м., П. Ч.), а впоследствие е възприета и от други автори (Demsetz, 1964).

Концепцията на Алчиан се интерпретира като доста широка, включваща и социални елементи, етикет, обичаи и дори остракизъм (като метод за налагане на правата), което говори, че тя не е юридическа. В действителност не е трудно да се види нормативната ѝ основа. В крайна сметка тя стига до възпроизвеждането на прочутите три нормативни компонента, познати още като *класически (стандартни)* права на собственост – владееене, ползване и разпореждане, но тук те са възприемани като части от пакета права наред с други (Anderson, McChesney, 2018).

Доброто разграничение на икономически от юридически права на собственост е друг важен принос на НИИ. Йорам Барзел дефинира правата на собственост върху стока или актив по подобен признак много детайлно. За него *икономическите* права на собственост са „*възможността на индивида в очаквани условия да консумира стоката (или услугите от актива) директно или да ги консумира индиректно чрез размяна*“ (Barzel, 1997, р. 3), докато *юридическите* са „*онези права, разпознати и нормативно наложени частично и от правителството*“ (пак там, с. 4). Той смята, че вторите са средство за постигане на целта, която е съдържание на първите, т.е. на икономическата категория. Тази дефиниция води и до въпроса как се съпоставят едните с другите права на собственост, защото

¹⁷ В известен смисъл може да се каже, че става предефиниране на цялата система (вж. по-подробно в Чипев, 2023).

макар юридическите ПС да подобряват икономическите, те не са нито необходими, нито достатъчни за съществуването им. Собствеността върху едно и също нещо включва различен обем *икономически възможности*, които са лимитирани в зависимост не от действащата правна уредба, а *от статута на самата стока* – например дали е резултат от покупка, кражба или възбрана.

Концепцията за собствеността като пакет от права/възможности за икономическо ползване на стоката позволява идентифициране на *носителя (претендента) на правото над остатъчната стойност (residual claimancy)*, което е важно при анализа на проблемите на съвременната корпорация. Теорията за правата на собственост присъжда ролята на претендент от последна инстанция на собственика на дадения актив (Barzel, 1997).

Неоинституционалният икономикс внася и друга сериозна промяна в характеризирането на собствеността – правата на собственост не са завинаги *фиксиранни, а са променливи*, те зависят от действията на индивидите. Това отново ни връща към проблема за арбитражното присъждане/разпределяне на ПС върху ресурсите с оглед на максимизиране на икономическата им полза, т.е. налице е препотвърждаване на основния принцип на НИИ за намиране на най-добра структура на договори и права между страните в една сделка. Същевременно възприемането на правата на собственост като абсолютни от неокласическия икономикс се интерпретира като непълноценно използване на възможностите за анализ на поведението на икономическите агенти.

От посочената строга формулировка на ТПС, че транзакционните разходи са разходи по „трансфер, реализация и защита“ на правата на собственост, автоматично следва изводът, че колкото по-пълно се определят правата, толкова повече расте размерът на транзакционните разходи, макар процесът никога да не може да бъде напълно „завършен“. В резултат *ТПС приема, че правата на собственост са винаги непълни*, защото агентите в сделката се сблъскват с такова ниво на транзакционни разходи, което е „забраняващо високо“ за пълно разкриване, обезпечаване и защитаване на целия потенциал на активите, които са обект на притежание и трансфер от икономическите агенти.

Алтернативно, ако агентите биха могли да притежават тази „пълна“ информация, то правата на собственост върху активите биха били добре очертани и лесно прехвърлими, необходимата информация би била безплатно добивана, а транзакционните разходи ще са равни на 0, т.е. икономическите агенти биха действали в условията на неокласическата парадигма. Най-важният извод е, че в условията на *положителни* разходи по сделката правата на собственост върху активите не са перфектно очертани, което, както ще видим по-нататък, е един от принципите на теорията за правата на собственост.

ТПС разгръща подробно проблема за *налагането (enforcement)* на правата на собственост, което Еггертссон развива като „изключване“ на другите агенти от тях (Eggertsson, 1990). По този начин налагането, прилагането и привеждането

в действие на правата на собственост на отделния икономически субект се третира от ТПС като изключване на другите (неудостоени с това право) от възможностите (всички или някои) да се ползват директно или индиректно от дадената стока или актив. В крайна сметка така се стига до представата за изключителност (ексклузивност) на правата на собственост, чиито корени датират назад във времето още от римското право. Разбира се, в модерния свят има много случаи на различни форми на споделяне на собственост, но те се разглеждат като производни, като модификации на основната концепция.

В същото време *концепцията за ексклузивност*, видяна в светлината на ТПС, като част от неоинституционалния икономикс функционира специфично. Изискването да се изключат всички актуални и потенциални потребители и да се оценят всевъзможните начини на употреба на една стока или актив прави правата на собственост върху този актив *скъпи* откъм измерване и разграничаване на активите и откъм налагането и поддържането им.

Неоинституционалният подход позволява извеждането на няколко базисни принципа на правата на собственост (Eggertsson, 1990):

1. Принцип за нередуциране (unattenuation). Съгласно него ПС не могат да бъдат редуцирани, съкращавани, обединявани от държавата или от друг властнически орган.¹⁸

2. Принцип за очертаването (delineation). Съгласно този принцип ситуации, при които има спор за права (и/или за редуцирането им), се възприемат от ТПС като ситуации с неочертани права върху *стойностни* ресурси (приема се, че най-често възникват по повод общ или комунален ресурс). Преки следствия от него са, че за ТПС функционирането на икономическата система изисква: (1) всички стойностни (valuable) права/ресурси¹⁹ да имат очертани (т.е. присъдени) частно притежавани и нередуцируеми права на собственост с цел максимално ефективно им оползотворяване; (2) информацията за ресурса да бъде пълна. Тогава стойностните права винаги намират най-високостойността си употреба, което всъщност е демонстрирано в прочутата втора статия на Роналд Коуз за социалните разходи (Coase, 1960).

3. Принцип за поделяемост. Той гласи, че правата на собственост върху ресурс са субект на поделяне. Алчиан посочва, че е възможно един участък земя да е субект на едновременно присъждане на право на обработка, застрояване, преминаване, замърсяване и вибриране. Ако те са свободно прехвърлими, т.е. без разходи, каквото и да е първичното разпределение на правата върху ресурсите, те ще се реаранжират така, че да се постигне максимизиране на тоталната стой-

¹⁸ Забраната за увреждане, която се прилага за някои права на собственост, *не е* тяхното редуциране, например ограничаване на максималната скорост с цел безопасно движение.

¹⁹ Ресурси, които имат или могат потенциално да имат икономическо значение като въздуха, различните електромагнитни вълни, слънчевите лъчи и дори околното пространство – Космоса, каквото и да означава това.

ност на ресурсите. Този принцип е близък до виждането за разделена/поделена собственост (divided ownership), развито от Барзел (1990), но и от други изследователи – в много случаи облагите, изгодите, печалбите от една сделка могат да са *по-високи*, ако не се прехвърлят всички атрибути на собствеността в разменна операция. Така се получава разделена собственост между множество агенти, които могат да имат част от атрибутите на една и съща собственост.

Непълното разделяне има за резултат, че част от атрибутите остават обща собственост, те са „изоставени в публичния домейн“. До същия резултат води и невъзможността да се отчетат всички атрибути на стоката поради посоченото *скъпо* (високоразходно) извличане на информация – някои атрибути остават в „публичния домейн“, т.е. те са *ничи* или *общ*. Извличането (залавянето) на тези *атрибути/благосъстояние (wealth capture)* е свързано с разходи и Барзел (1990) сочи, че анализът цели да ги минимизира.

Икономически резултати при различните права на собственост

Подходът на теорията за правата на собственост обръща внимание на факта, че фините промени в тяхното съдържание могат да променят макроефективните показатели на дадена икономическа система и да доведат до икономически растеж или стагнация. Всяко предефиниране на структурата на ПС от страна на властта/държавата има последици за богатството, включващи както победители, така и губещи. Въпросът е важен, но излиза извън обсега на нашето изследване, затова по-нататък са представени съвсем накратко някои следствия на този подход по отношение на различните форми на собственост (вж. по-подробно Чипев, 2023).

НИИ разкрива предимство на ексклузивните спрямо неексклузивните права на собственост, възникващи при използване на ресурс, върху който не е наложено право на изключително ползване, а е оставен *отворен достъп*, т.е. да се използва като общ. Прилагането на неокласическия модел на равновесие за анализ показва, че конкурентното поведение между различни частни ползватели на такъв ресурс води до прахосването (dissipation) на потенциалния рентен доход от него. Обратното, когато е налице единен контрол над ресурса (това може да се постигне чрез очертаване на ПС, но също и чрез някакъв *общ орган за контрол над съвкупността от ползватели като цяло*), тогава равновесието за *цялата* съвкупност от потребители се установява при *по-малък* размер на прилагания труд, т.е. при по-ефективно използване на ресурса.

Резултатът води до два важни извода за правата на собственост. От една страна, той доказва твърденията на неокласическия икономикс, че частната собственост осигурява по-ефективно използване (алокиране) на ресурсите и максимизира *социалната изгода/полза (social benefit)* за обществото в сравнение с общо ползваната (т.е. отворена за всички еднакво) собственост. Този извод легитимира и фундаменталното твърдение на НИИ, че дефинирането и налагането на правата на собственост (или тяхната липса) влияе върху икономическите

резултати. От друга страна, поставя се въпросът за необходимостта от дефиниране, или по смисъла на ТПС – от *очертаване*, на правата на собственост върху ресурсите. Това очертаване (delineation) на правата на собственост в чисто практически план е добре познатата приватизация, макар тя да не е единственият икономически процес, който води до този резултат. То е важно, защото употребата на ресурс с дефинирани права води до увеличаване на неговата стойност. В същото време то причинява разходи както за държавата, така и за частните ползватели (опитът от приватизацията показва, че цената е висока и нерядко е свързана с прехвърляне на ресурси).

Интересна обаче е и другата страна на проблема – дали очертаните права на собственост върху даден ресурс *винаги* предизвикват повишаване на социалното благосъстояние? Дали винаги стойността на допълнителния продукт, свързана с частната собственост, превишава стойността на ресурса преди приватизацията?

Моделът на частично равновесие, прилаган за оценка на икономическия резултат при вече установени права на собственост върху използването на отделен ресурс или производствен процес, е неприложим за този случай. Причината е, че при *установяване* на правата се повлиява не само продуктът, но има и преразпределение на благосъстояние и промяна на относителни цени. Затова Фуроботън (Furubotn, 1985) ползва модела на общото равновесие, при който общественият продукт е представен на определена *крива на производствените възможности*, а общественото благосъстояние – чрез агрегирани криви на безразличието, като така го разполага обективно в рамките на Парето критерия за ефективност („благосъстоянието на никого да не може да се повиши за сметка на благосъстоянието на друг“). Изводът е, че в свят на *изключителни* права и на мащабно прехвърляне на ресурси от обща към частна собственост дори и сравнително скромна промяна в структурата на правата засяга не само производствения капацитет на икономиката, но и разпределението на богатството, което обаче не може да оценим от гледна точка на позитивния икономикс. Накратко, въздействието на промените в правата на собственост върху съвкупното социално благосъстояние зависи от истинския характер на отделните функции за полезност, които не знаем и не можем да измерим.

Конфликт при употреба на различни права на собственост (теоремата на Коуз). НИИ претендира да реши въпросите, възникващи с правата на собственост при възможната им конфликтна употреба – в цитирания списък с примерни права на собственост над поземлен участък правото на преминаване (на самолет) би могло да пречи например на правото на застрояване (на хотел). НИИ твърди (прочутата теорема на Коуз²⁰), че каквото и да е първоначалното разпределение на правата на собственост върху даден ресурс между двама

²⁰ Тя се извежда от цитираната статия „Проблемът за социалните разходи“ (Coase, 1960), но не присъства експлицитно. Формулировката „теорема на Коуз“ принадлежи на Дж. Стилгър в „Теорията на цената“ (Stigler, 1960).

потребители²¹, то съществува винаги равновесна ситуация (разположена върху *договорната крива* на “Edgeworth box” модела), удовлетворителна и за двамата агенти, при условие че транзакционните разходи са нулеви или ниски и няма ограничение за свободния трансфер на собственически права между агентите по сделката. В посочения пример, ако участъкът е предназначен за застрояване, а над него има интензивен трафик от близкото летище, теоремата на Коуз постулира, че независимо на кого са присъдени правата (на тишина или на полети), разходите, които възникват по преодоляване на проблема с шума, ще се интернализират в една сделка помежду им и това ще доведе до най-добро ползване на ресурса, в случая на въздушното пространство. Високите разходи по сделката пречат за извършването ѝ и това води до пропуснати социални ползи от неефективното ползване на ресурса.

Нереалистичната ситуация (транзакционните разходи са ненулеви и всъщност доста скъпи), третирана от тази *традиционна* интерпретация на теоремата на Коуз, става обект на силна полемика²², но независимо от това тя дава повод за няколко важни извода: Когато при някакво първоначално разпределение на правата върху ресурс между двама агенти възниква резултат, свързан с максимизацията на полезната употреба за единия, но неблагоприятен²³ за другия, и транзакционните разходи за договаряне между тях са високи (или има забрана за търгуване с тези права), то независимо че съществува ситуация, по-благоприятна²⁴ и за двамата, тя няма да бъде постигната. При *неизменна институционална структура* е възможен по-добър социален изход (резултат) само ако се понижат транзакционните разходи (при неограничавана възможност за търговия между агентите). Когато това е налице, може да се максимизира социалната изгода, но възможните изходи да са различни в зависимост от това на кого са били присъдени първоначалните права по отношение на неблагоприятния ефект – на причинителя или на потърпевшия.²⁵

Най-важният извод, който НИИ прави, е, че желаната повишена социална изгода може да се постигне и от държавата, която да поеме транзакционните разходи. Тогава тя би могла да преразпредели първоначалните права така, че да

²¹ Но може да се обобщи и за n-на брой.

²² В края на миналия век се наблюдават множество различни опити да се отрече валидността на теоремата, докато се стигне до разбирането, че всъщност фактът на нейната неприложимост не отменя обстоятелството на валидността ѝ и че всъщност тя е основание за развитие и прилагане на неoinституционалния подход, своеобразно доказателство за неговата обосновааност и валидност, а не инструмент за оценка и за присъждане на правата на собственост на *правилната* страна (Medema, 2014).

²³ Това е ситуацията, която НКИ дефинира като външен ефект/последича (externality).

²⁴ Агентите няма да могат да достигнат до решение, намиращо се на *договорната крива* по смисъла на модела на Еджуърт.

²⁵ В строгия вариант на теоремата на Коуз това би трябвало да е безразлично за социалните изходи, тъй като става дума за двама производители, максимизиращи своята печалба при нулеви транзакционни разходи. Ако обаче става дума за индивиди, които максимизират своето благосъстояние, първоначалното разпределение на права има значение за изхода.

„постави“ агентите върху договорната крива, т.е. да ги постави в ситуация, при която те достигат максималните си криви на безразличие, независимо какви са транзакционните разходи. Разбира се, в този случай обаче е необходимо нейните разходи да се съпоставят с повишеното социално благосъстояние.

Направеният дотук подробен преглед на развитието на представите за собствеността в различните теоретични парадигми поставя редица въпроси и логично води към един обобщаващ опит за реконструкция на понятието, което е обект на нашия анализ.

Изграждане на понятието за собственост. Обобщаване на анализа

Представеният анализ очертава множество важни характеристики на собствеността, извеждани, развивани и надградени от различните теоретични икономически школи. Някои от тях отричани, други – сериозно предефинирани във времето. Може би най-важната характеристика е, че собствеността е универсална категория. Тя е присъща под една или друга форма практически за всички човешки общества, на всичките им стадии на развитие.

И веднага трябва да добавим, че тя е развиваща се категория – развива се и се обогатява заедно с развитието на обществата. Ако единствените мислими форми в античността са общностната (комунална) или противопоставената на нея форма на частно притежаване, то в съвременното вече говорим за множество от права, които са договорни, поделяеми, поотделно прехвърлими и т.н.

В същото време тази универсалност се възприема различно от различните школи. За ранните разбирания главното е за произхода и оттам за формите, или ако ползваме по-съвременна терминология, за режимите на собственост. За античната и средновековната мисъл е напълно естествено произходът на собствеността да е божествен и в този смисъл свещен. И у Платон, и у Аристотел стои въпросът за някакво *предхождащо* състояние на обществото, а и на човечеството като цяло – природно и в този смисъл *естествено*, което е породило тази собственост. Това „естествено“, „първобитно“ състояние е свързано, макар и в различна степен за отделните автори, с божествен произход и от такава гледна точка е извън волята и действията на човека. Дори римската гражданскоправна концепция, която е прагматична и повече реферира към традициите, т.е. *институциите* (оттам и терминът), отделя място за начините на *придобиване*.

Това първоначално състояние се определя като *необществено* (*предобществено*), което поради една или друга причина (най-често поради стремежа за преобладаване на войните всеки срещу всеки) преминава в „състояние на общество“, подреденост, което е същевременно и законност, право. В това състояние обикновено се приема, че хората са *свободни и равни* (и у Аристотел, и у Хобс, и у Лок), ако не напълно, то до голяма степен. Съответно такава равенство се възприема и като равенство пред богатата, които в първоначалното си състоя-

ние не са други освен природни. Следователно ранните теории разбират най-общо първичното състояние на собствеността като обща, неразчленена, неиндивидуална и в този смисъл *нечастна*.

В същото време има и различия в трактовките – за Платон е правилно, осветено от боговете и съответно *препоръчително* собствеността в идеалната държава да остане общностна; пристрастията на Аристотел са в полза на частната. И двамата изтъкват предимствата и недостатъците на избора си и – това е важно, и двамата не изключват съществуването на алтернативната форма. И то не толкова заради признаването на реалността, колкото защото виждат съответни основания за съществуването ѝ. Платон смята, че е възможно низшите съсловия – занаятчий, селяни и др., да придобиват частна собственост, а Аристотел – че е необходимо да съществува форма на общинна собственост за задоволяване на специфични потребности на старите и на болните хора, както и на цялото общество. Тази двойственост е особено интересна у св. Тома, според когото *естественият закон* не противоречи на съществуването на частно притежание, защото собствеността е „придобиване на блага“, които са Божии, но пък *се добиват* от човека.

Мислителите на Просвещението развиват по-нататък тази идея. Наистина Хобс смята за *невъзможно* съществуването на частната собственост, но това произтича от неговото специфично разбиране за „първобитното“ общество като състояние на насилие, от което може да се излезе само чрез установяване на диктатура, която пък не търпи *частна* собственост у своите поданици.

Обратното, Лок намира частната собственост *адекватна* на „общественото състояние“ на човечеството. Той е първият, който доста пространно се занимава с *възникването* на собствеността. Лок развива възгледа на св. Тома и категорично показва, че човешката дейност – *трудът*, прави свободните, природни и общи блага *частни*; че собствеността възниква от „смесването на *природното* начало с *човешкото* усилие“. С това той предугажда *икономическия* смисъл за собствеността като феномен, обективно възникващ в хода на действие на икономиката. Нещо повече, от такава гледна точка собствеността възниква именно като *частна*, с което Лок въздига последната в специален статут и става предшественик на либералната традиция във възможно най-съвременното разбиране на това понятие. Свързвайки акта на *присвояване* с преминаването на социума от „първично“ (природно) в „обществено“ състояние (т.е. в състояние на управление, държава), Лок издига собствеността в социално образуваш фактор – общества, в които собствеността е обща, първична и т.н., не са общества в пълния смисъл на това понятие.²⁶

Класическата политическа икономия откроява ясно развитието на проблема,

²⁶ Важно е и това, че по този начин той става и един от основателите на *трудова* теория на стойността (ТТС), което, макар и да не е пряко в нашия фокус на внимание, е достатъчно важен принос за икономическата наука.

който разглеждаме. *Смит* стъпва върху разбирането на Лок за частно присвояване на блага от природата и главно на земята, но го обвързва с необходимостта от развитие на държавата (и правото), за да опази тази собственост. *Рикардо* показва как наличието на частна собственост ражда поземлената рента и така непреднамерено я поставя в негативна конотация. *Сей*, обратното, приема, че частното присвояване е благо и за *имащите*, и за *нямащите* собственост. *Бентъм* клони към комунална, общностна собственост. С това повлиява и *Мил* – той допуска множество ограничения върху нея, особено по отношение на земята, която не е така „свещена“, както другите обекти на собственост, защото „никой не я е направил“ и е първично наследство на всички същества.

Класическата политическа икономия всъщност дава друг много важен принос към концепцията за собствеността. Макар и все още недостатъчно ярко, тя откроява *двете* различни плоскости на анализа на собствеността. Докато разбирането на *Мил* е по-близко до *нормативното* третиране, което е най-изразително представено в традицията на римското гражданско право (а по-късно е широко застъпено в неоинституционализма), то анализът, който прави *Рикардо*, я постулира за първи път в теорията като *икономическо* явление – рентата възниква заради частна собственост върху земята и ако последната е свободно налична и изобилна, рентата не би се появила!

Радикалната политическа икономия продължава същата посока на анализа на собствеността като икономически феномен. За *Маркс* капиталът е не просто акумулирана материална стойност, а реално икономическо отношение, което се създава от частната собственост. Трудът на работника не би се овеществил като капитал, ако капиталистът не получава собственост върху отчуждената (макар и временно) работна сила на работника, което автоматично му дава „право“ над резултатите от този труд. За това „превръщане“ обаче са необходими и още други условия. Работникът трябва да има лична свобода, т.е. да е освободен от всякакви форми на лична зависимост и да е лишен от собствени средства за производство. Така самото *общество се променя* съществено – променя се връзката между притежателя на факторите за производство и непосредствения изпълнител, възниква ново отношение помежду им, а собствеността се превръща от „просто“ частна в „капиталистическа“ частна собственост.

Собствеността в нейната конкретна частно-капиталистическа форма вече възниква не просто чрез присвояване на плодовете в „природното“ състояние на обществото, а като резултат от специфично функциониране на самото общество, което я възпроизвежда, при това в непрекъснато разширяващи се размери, както възпроизвежда в неизменен вид отношенията между свързващите се чрез нея индивиди.²⁷ По този начин радикалната политическа икономия ут-

²⁷ Разбирането за взаимна обусловеност на връзката *общество – характер на формите на собственост* се илюстрира добре от казуса на *личната собственост*. Тя не е икономическа концепция за марксиз-

върждава представите на Лок и Рикардо, че обективната икономическа реалност формира икономическата същност на собствеността, а правото е само нейното юридическо отразяване.

РПИ въздига историческото развитие в общ принцип на съществуване на самата собственост. В отличие от предхождащите школи за създателите на марксизма частната собственост не само не е неизменна, но не е и неин първообраз. За тях първичната форма на собственост е общинната, която може да се открие освен в праисторията на човечеството и в съвременните им слаборазвити общини. Нещо повече, тази „първична“ собственост не е резултат от „естествено присвояване на природните продукти, необходими за живот на човека“, а от разслояването в праисторическите общества, отново под въздействие на икономически феномени като размяна, разделение на труда и т.н. Разслоение, водещо до образуване на различни социални страти, класи и др. Разбира се, подобна генерализация, особено що се отнася до класите, е много оспорима, но за нашия анализ е важно, че предлага обяснение, базирано на социален, а не на природен процес.

Главният патос на радикалната политическа икономия за обективност и неотвратимост на обществените процеси, насочен към революционно унищожаване на капиталистическата частна собственост (а в определен смисъл, и на собствеността въобще), резултира в negliжиране на положителното в този анализ и отклонява научното дирене в диаметрално различна посока.

На пръв поглед неокласическата парадигма връща анализа на собствеността много назад, като почти я изключва от вниманието си. Разбира се, НКИ сочи собствеността и преди всичко частната собственост като феномен, върху който функционира икономиката. Но това е аксиома – застинал, неизменен, омпотентен феномен, който буквално е сакрализиран и като такъв е изведен извън обсега на научното познание. Забележителна в този смисъл е позицията на фон Мизес – либерализмът не е нищо друго освен частна собственост. Доколкото Менгер изразява някакво виждане, то е почти на равнището, разработено от Хобс и Лок – обект, който трябва да бъде защитаван, и причина заедно с оскъдността за икономиката по принцип.

Неокласическият анализ има несъмнен принос за изграждане на концепцията за собствеността въпреки negliжирането ѝ. Преди всичко за извеждането на друга изключително важна характеристика – институционалната природа на собствеността. Премахвайки я напълно от картината на функциониращата икономика и свеждайки поведението на нейните агенти до оптимизиране на математически функции, НКИ редуцира последните до математически обекти, т.е. лишава ги от институционална дименсия.

ма, тъй като не създава обществени отношения. Видяна така, тя е сведена до разбирането на Лок – изяждането на ябълката е нейното присвояване.

Отсъстващата институционална дименсия е още по-забележима при дефинирането на пазарната структура – изключването на собствеността изключва и монополите от нея, защото те винаги са резултат от наличие на някакви ограничения (прегради) пред свободния пазар, които по самата си природа могат да бъдат само *институционални*. Дори и простата концентрация на собственост се превръща в ограничение, резултиращо в институционална промяна. Така НКИ буквално е *принуден* да направи някакъв опит за отчитане на тези промени и неолиберализмът в самия си зародиш не е нищо друго освен признание, че частната собственост *се е променила* и противодействието на картелизацията е необходимост.

Истинската полза от драстичното negliжиране на *институционалния* аспект обаче е, че то провокира въвеждането на *транзакционните разходи* в НКИ. Защото, независимо че приносят му инициира неоинституционалния подход, самият Коуз остава верен на неокласиката и въвежда ТР именно с цел да преодолее едно нейно важно вътрешно противоречие. Включвайки *транзакционни разходи* и *варираща структура на правата на собственост*, НИИ прави извода, че дори сравнително малките промени в присвояването/разпределянето на *правата на частна собственост* могат значително да повлияят върху човешкото поведение. В същото време новият подход не отхвърля, а генерализира икономизиращия подход на НКИ²⁸, като добавя и нови зони за оптимизиране. С това допълване *икономизиращият* подход се използва за анализ на традиционния пазарен обмен – обмена в рамките на организации като фирми, бюрокрации, законодателни общности, както и при обмен в алтернативни икономически системи.

Запазената връзка с икономизиращия подход на НКИ дава възможност да се изведе почти автоматично критерият, прилаган при преразпределянето на правата собственост между икономическите агенти, което е следствие от възприемането ѝ като пакет от вариращи права. Критерият, зададен още от Коуз, е оптимизирането на социалните разходи, максимизирането на социалната полза/изгода със съответната релация към Парето критерия. Това има ключово значение, за да се оцени приносът на неоинституционалния икономикс. От гледна точка на формализацията на процесите НИИ се фокусира върху последните от промените в ограничителните условия за равновесните състояния.

Неоинституционалният икономикс прави опити за обяснение (или ендогенизиране) на организирането на пазарите и на структурата на договорите. Икономическите структури, например фирмата, дефинирана като мрежа от договори, могат да бъдат оптимизирани съобразно ТР. Те се съкращават или увеличават в

²⁸ Допълнително, НИИ преодолява шаблонната представа на НКИ за собствеността като *неизменна* с познатите още от римско време компоненти – ползване, разпореждане и плодopolзване. Дори и социалистическата политикономия се сблъсква навремето със същия проблем на „неизменност“ и затова лансира прочутата теза за „собственика и стопанина“ (Аройо, 1986), с която фактически прави опит да преодолее „фиксираното“ разбиране за собствеността.

зависимост от обема сделки (транзакции), в които фирмата влиза за своята дейност, а той е пряко следствие от включването или изключването във фирмата на част от агентите, опериращи по производствената верига. Това се съгласува чудесно с разбирането на Коуз за фирмата като *липса* на транзакционни разходи между включените в нея агенти (вж. Чипев, 2020) и със самата същност за собствеността – производителите във фирмата не притежават никаква форма на собственост върху продукта или върху факторите на производство.

Следващ приносен момент на НИИ е, че отъждествяването на собствеността с разходите по сделката не само я лишава от почти „божествения“ статус на неизменност, но и отваря пътя към *формализацията* ѝ. Анализът на конфликтната употреба на ресурс в предишния раздел показва, че въпросът за собствеността се превръща във въпрос за цената на транзакциите и за това кой да покрие тази цена.

Друг принос на неoinституционалния икономикс е възстановяването на разграничението между икономическия и юридическия аспект на собствеността. Този подход изтъква, че собствеността е *действената възможност* да се използва даден ресурс, а не само (и не толкова) *нормативното закрепване* на тази възможност (Barzel, 1990). Парадоксално донякъде, това ни връща към Марксовото разбиране за собствеността върху капитала. Според него частната собственост в условията на капиталистическо производство придобива далеч повече възможности и най-вече възможността да самонараства, въпреки че правната уредба е принципно същата с тази на простото стоково производство.

Сравнително по-ограничено значение имат приносите на НИИ за *предимствата* на частната собственост, които не се доказват еднозначно (вж. предния раздел), и за *оценка на процесите на приватизация*, т.е. при *очертване (установяване)* на правата на собственост, за които отново не може да се твърди категорично, че *винаги* водят до подобряване на общественото благосъстояние в смисъла на Парето критерия. Нещо повече, налага се парадоксалният извод, че при *конфликтна употреба* на правата на собственост върху даден ресурс, т.е. когато ТР са блокиращо високи и *институционалната структура* остане неизменна, единственият начин да се подобри резултатът за обществото е *намесата на държавата*. Тя (или друга овластена институция) би могла да поеме или да елиминира транзакционните разходи чрез *нарочно* разпределяне (преразпределяне) на оригиналните права на собственост, но това изисква съпоставяне на нейните разходи с повишеното социално благосъстояние, което не е нито прост, нито автоматичен процес.

Струва си да отбележим, че някои от приносите на НИИ приемат негативна конотация. Разбиването на правата на собственост на отделни елементи и разширителното тълкуване на техния обект водят до сериозно *предефиниране* на икономическата система. Съответно негативните външни ефекти (externalities), които НКИ интерпретира като *непълно* отчитане на алтернативната цена на

даденото производство, вече са част от пакета права на собственост върху факторите за това производство. Реално те се третират като очертаване на „ново“ право на собственост, което всъщност е конструиране на нов „ресурс“: „право на чист въздух“ или на „замърсяване“. Така проблемът вече става на кого да бъде възложено това право.

Тази практика е леко съмнителна, тъй като подобно „каскадно“ очертаване на права по същество е изместване на мястото или на времето на проявление на даден външен неблагоприятен ефект, а не преодоляването му. И вероятно това е причината целият литературен дебат за „присъждане“, „разпределяне“, „предефиниране“ и т.н. на права на собственост да има много скромно практическо осъществяване. Още повече че присъждането на тези „новоочертани“ права е вменено на държавата, на нейни органи, специализирани съдилища, арбитражни комисии и на всевъзможни *административни* органи, но не и доверено на пазарните механизми – не и като резултат от *икономическата* активност на конкретния субект, удостоен с права, което е сериозно нарушаване на либералните принципи.

В крайна сметка собствеността прониква цялата система от отношения, връзки, функции и агенти на икономиката. Тя присъства практически във всички школи, дори и в такива като неокласическата, които не ѝ отделят много внимание. Собствеността е *динамична категория*, което означава, че нейната същност е изменчива. Фактът, че последното не се признава от всички школи, резултира в това, че *собствеността ги дефинира* в известен смисъл, което пък ѝ придава още една интересна характеристика.

Сред изброените дотук характеристики, изграждащи концепцията на собствеността, се отделя една, за която ни се струва, че е необходимо малко повече внимание. Това е разбирането, че собствеността характеризира икономическата система в *институционален* аспект, т.е. че има *институционална* природа. Използвайки римския термин, въведен от Гай и препотвърден от Юстиниан, теорията ползва по аналогия и описателното съдържание, което те са му придали, но липсват опити за по-адекватно и обективистко тълкуване. По мое мнение това се дължи на факта, че институтите въобще и *самата собственост в частност* имат дълбоко фундаментално значение по отношение на икономиката, което им придава аксиоматичен характер и като такива ги извежда извън възможностите на чисто икономическия анализ. Това според мен дава основание да се предложи един опит за допълнително стъпало на анализа на тази така интересна категория.

Аналитичен подход към собствеността чрез общата теория на системите (ОТС)

Подробното проследяване на проблемите на собствеността показва, че различните парадигми имат и доста сериозни разлики за същността на икономическата система. Това навежда на мисълта да разкрием мястото и ролята на собствеността в системата.

Общата теория на системите, или още системният подход, е инструментът, който дава възможност да се анализират максимално обобщено всякакви системи с цел да се очертаят техните основни компоненти и да се потърси как те си взаимодействат (Bertalanffy, 1968). Съгласно тази теория всяка система има най-общо два компонента – елементи и връзки между тях. Принципно различие се състои в това, че по отношение на цялото/системата елементът представлява най-малката градивна единица, подчиняваща се на логиката на системата. „По-нататъшното му делене не е невъзможно – напротив, според теорията на системите всеки елемент може да бъде представен като система, но система на по-ниско равнище, друга система, в която нито елементите, нито връзките притежават *системното качество* на изходната система. Затова по отношение на нея елементът е предел на делението“ (Чипев, 1988, с. 13).

В същото време *връзките* са онези, които характеризират функционирането на системата, в тях се разкрива същността на елементите. Чрез връзките се проявяват определени модели на поведение, мотивация и т.н., характерни за дадена система, които я разграничават от другите системи. За илюстрация: човекът е елемент от безкрайно много системи – биологични, физични др., вкл. и от икономическите системи. Във всяка от тях той влиза в различни връзки, като понякога е възможно системите да се влияят една от друга, но това е отделен проблем – важното е, че кръговете от връзки, функции, отношения, в които той влиза, са различни за отделните системи и зависят от определени свойства, качества на елементите им. Затова е от голямо значение да се отдели онова свойство, което прави елементите елементи на точно определена система, или другояче казано – прави ги „системни“. Общата теория на системите нарича тези качества „системни качества“, те са вътрешноприсъщи на даден елемент и го характеризират към точно определена система.

Как се съотнасят системното свойство на елементите и връзката, възникваща между тях? Системното свойство (качество), бидейки само една от страните на елемента, има известна самостоятелност по отношение на връзката, т.е. вътрешното развитие на елемента може да определи някакво негово изменение и на тази основа да настъпи промяна в характера на връзката. Отпадането или придобиването на някакво системно качество изключва елемента от една система или го включва към друга, затова прецизното им дефиниране е есенциално. Посочените изводи на ОТС са достатъчно известни, но за съжаление не се прилагат последователно към икономическите системи, вследствие на което се

стига до противоречиви резултати. Такъв е и случаят със собствеността, която за едни автори означава едно, за други – нещо различно, несводимо до първото.

Ето защо най-напред е необходимо ясно да се открие коя всъщност е системата, която трябва да анализираме. Изходният пункт е Коуз, защото той е този, който пръв поставя открито въпроса за икономическата система, като пита защо съществува фирмата в един свят, в който най-доброто разпределение на икономическите ресурси се определя от пазара, т.е. от *ценовия механизъм*? Коуз влиза в задочен спор с Хайек, че плановата координация в икономическата система е несъвършена и съществува само за да се противопостави на пазарния механизъм (Науек, 1933, цит. по Коуз, 2003), сочейки множество случаи в реалността, когато съзнателното управление, т.е. *икономическото планиране*, измества ценовия механизъм и поема алокацията на ресурсите.

За Коуз *пазарът* и *фирмата* са два механизма, които решават един проблем по различен начин и предполагаемо с различна ефективност (Чипев, 2016). Съответно изборът дали да се приложи единият или другият механизъм за алокация на ресурсите не е въпрос на решение, а на действието на икономическата система. Причината, която Коуз сочи за възникване на фирмата – особенният вид разходи (транзакционни), тук не е важен за нас. Интересува ни принципното *разделяне* на икономическата система на две части – условно ги наричаме „външна“, в която действа ценовият механизъм, (пазарът), и „вътрешна“, в която ценовият механизъм е *изместен*. Подялбата на икономическия свят на такъв, който е „*вътре във*“, и друг, който е „*между*“ фирмите, създава *структура*, въвежда институционална дименсия в икономиката. Фирмата вече има структура, придобива *размери* и е материален, а не математически обект.

Ако сега приложим системния подход, лесно можем да видим, че икономическият агент (фирмата) представлява *системният елемент*, а пазарът – *системната връзка(и)* между елементите. Икономическата структура – по-точно структурата на икономическите агенти, или структурата от елементи на тази система, възниква като резултат от производството, технологиите и организацията. С развитието им тя *по необходимост* се променя, а размерът на фирмите (елементите) расте и в същото време се усложнява.

Така стигаме до въпроса кое е *системното качество* на разглежданата от нас икономическа система. Единственият кандидат за тази роля е *собствеността*. В зависимост от нейния тип се определя и характерът на връзките, които се установяват между икономическите агенти по повод производството и размяната на икономически блага. Когато икономическият агент е собственик на продукта (на произведената стока) и се среща с друг такъв агент, връзката между тях е на стокопроизводители, т.е. основана на стойност или ценност.²⁹

²⁹ Нарочно отъждествявам термините „стойност“ и „ценност“, за да не предопределям водещата парадигма – класическа или неокласическа, която е приложима по отношение на това *кой* и *как* е дефинирал тази цена.

Двамата имат равно положение като агенти, говорим за една система, определена като пазарна икономика. Когато някои от факторите, например работната сила, не принадлежат напълно (роби) или частично (крепостни) на производителите, те са лишени от това качество, т.е. те са лишени и от качеството си на икономически агент. Връзката с притежателя или с този, който контролира работната им сила (не е задължително той да е непременно неин собственик, достатъчно е да притежава върховна власт над нея), се осъществява на извъникономическа основа, често чрез прилагане на насилие, продуктът не се остойностява и икономическата система се характеризира като основана на *лична зависимост*. Това не отменя възможността получаващият продукта на свой ред да влезе в отношение на размяна с друг стокопроизводител като икономически агент по силата на пазарна връзка. В този случай има смесване на характера на системата, функциониране на различен тип икономически агенти в нея, например прилагането на робски труд в плантацияте от американския юг през XIX век. (Това я прави противоречива и нестабилна, но е тема на друг анализ.)

Възможно е друг тип разпределение на собствеността, при което непосредственият производител има пълен (т.е. юридически закрепен) контрол над работната си сила, но същевременно е лишен напълно от останалите средства за производство (в исторически план – най-вече земя) и тогава влиза във връзка с друг икономически агент, който ги притежава. В този случай продуктът остава собственост на втория икономически агент с всички произтичащи от това следствия. Разбира се, става дума за познатата връзка между наемен работник и собственик на капитал, определяна от радикалната политическа икономия като капиталистическа система.

Представените вариращи *системни качества*, т.е. *форми на собственост*, нито са изчерпващи, нито са непроменими във времето. Напротив, както показва съвременният неонституционален анализ, мислими са и множество други разпределения на права на собственост, т.е. разчленяване и присъждане на тези права на друг принцип между икономическите агенти. Това би резултирало в различни подредби на производствената структура със съответните промени от гледна точка на социалните ползи и разходи, т.е. с различна ефективност. Както посочихме, доколко подобни „разпределяния“ могат да са реално работещи е спорно, но за нас е важно, че този анализ е съвместим с разбирането на собствеността като системно качество на икономическата система.

Конфликт на интереси

Авторът декларира липса на конфликт на интереси.

Използвана литература

- Alchian, A. A. (1965). Some Economics of Property Rights. *Il Politico*, 30(4), 816-829. Available at <http://www.jstor.org/stable/43206327> (Accessed 15.10.2021).
- Anderson, T. & McChesney, F. (2018). *Property Rights: Cooperation, Conflict, and Law*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9780691190365>
- Aristotel (1995). *Politika*. Sofiya: Otvoreno obshtestvo. [Аристотел (1995). *Политика*. София: Отворено общество] (*in Bulgarian*).
- Barzel, Y. (1997) *Economic Analysis of Property Rights*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press (Political Economy of Institutions and Decisions). doi:10.1017/CBO9780511609398.
- Bertalanffy, A. R., Boulding, K. E., Ashby, W. R., Mead, M., & Bateson, G. (1968). *L. von Bertalanffy, General System Theory*. New York: George Braziller.
- Coase, R. H. (1960). The Problem of Social Cost. *The Journal of Law & Economics*, 3, 1-44. Available at <http://www.jstor.org/stable/724810> (Accessed 15.10.2021).
- Coase, R. H. (1988). The nature of the firm: Influence. In: Williamson, O. & Winter, S. (1993). *The nature of the firm: origins, evolution, and development*. Oxford University, 61-74
- Coase, R. H. (2003). Prirodata na firmata. *Ikonomicheska misal*, (6), 32-49. [Коуз, Р. Х. (2003). Природата на фирмата. *Икономическа мисъл*, (6), 32-49] (*in Bulgarian*).
- Demsetz, H. (1964). The Exchange and Enforcement of Property Rights. *Journal of Law and Economics*, 3 (October), 1-44.
- Domingo, R. (2017). The Law of Property in Ancient Roman Law. *SSRN Electronic Journal*. Available at <https://doi.org/10.2139/ssrn.2984869> (Accessed 01.07.2021).
- Eggertsson, T. (1990). *Economic behavior and institutions: Principles of Neoinstitutional Economics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Erhard, L. (1993). *Blagodenstvие za vsichki*. Sofiya: UI „Stopanstvo“. [Ерхард, Л. (1993). *Благоденствие за всички*. София: УИ „Стопанство“] (*in Bulgarian*).
- Furubotn, E. G. (1985). *The Gains from Privatization. A General Equilibrium Perspective*. Working Paper. University of Texas at Arlington, Department of Economics.
- Hayek, F. (1933). The Trend of Economic Thinking. *Economica*, May.
- Hobbes, T. (1651). *Philosophical Rudiments Concerning Government and Society. Or, A Dissertation Concerning Man in His Several Habitudes and Respects, as the Member of*

- a Society, first Secular, and then Sacred*. London: Printed by J.C. for R. Royston, at the Angel in Ivie-Lane. Available at <http://public-library.uk/ebooks/27/57.pdf> (Accessed 15.3.2023).
- Karadzheva, M. (2019). Nyakoi istoricheski belezki za razvitiето i znachenieto na sobstvenostta kato garantsiya za realizirane na choveshkite prava i svobodi. V: *Pravata na grazhdanite i tyahnata zashtita*. Sbornik dokladi i statii ot mezhdunarodna nauchna konferentsiya. Sofiya: NBU, 483-506. [Караджова, М. (2019). Някои исторически бележки за развитието и значението на собствеността като гаранция за реализиране на човешките права и свободи. В: *Правата на гражданите и тяхната защита*. Сборник доклади и статии от международна научна конференция. София: НБУ, 483-506] (*in Bulgarian*).
- Leonidov, A. (2000). *Ordoliberalizam, sotsialno pazarno stopanstvo, transformatsiya*. Sofiya: LIK. [Леонидов, А. (2000). *Ордолиберализъм, социално пазарно стопанство, трансформация*. София: ЛИК] (*in Bulgarian*).
- Locke, J. (1988). *Sochineniya v trekh tomakh*. Moskva: Mysl'. [Локк, Дж. (1988). *Сочинения в трех томах*. Москва: Мысль] (*in Russian*).
- Locke, J. (2005 [1690]). *Second Treatise of Government*. Проект Гутенберг. Available at <https://www.gutenberg.org/ebooks/7370> (Accessed 17.07.2021).
- Marks, K., Engels, Fr. (1965). *Sachineniya, T. 13: Kam kritikata na politicheskata ikonomiya*. Sofiya: Izdatelstvo na VKP. [Маркс, К., Енгелс, Фр. (1965). *Съчинения, Т. 13: Към критиката на политическата икономия*. София: Издателство на БКП] (*in Bulgarian*).
- Marks, K., Engels, Fr. (1968). *Sachineniya, T. 23: Kapitalat*. Sofiya: Izdatelstvo na VKP. [Маркс, К., Енгелс, Фр. (1968). *Съчинения, Т. 23: Капиталът*. София: Издателство на БКП] (*in Bulgarian*).
- Marks, K., Engels, Fr. (1977). *Manifest na Komunisticheskata partiya*. Sofiya: Partizdat. [Маркс, К., Енгелс, Фр. (1977). *Манифест на Комунистическата партия*. София: Партиздат].
- Marshall, A. (1961). *Principles of economics*. 9th (varriorum) with annotations by C. W. Guillebaud. London; New York: Macmillan for the Royal Economic Society.
- Medema, S. G. (2014). Economics and Institutions. Lessons from the Coase Theorem. *Revue économique*, Vol. 65/2, 243-261.
- Menger, C. (1950). *Principles of economics. First, general part*. Glencoe, Illinois: The Free Press.
- Mill, J. S. (1909 [1848]). *Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy* (ed. W. J. Ashley). London: Longmans, Green & Co., 7th ed. Available at https://oll.libertyfund.org/title/mill-principles-of-political-economy-ashley-ed#Mill_0199_914 (Accessed 17.07.2021).
- Mukova, L. (2012). *Institutsionalna teoriya na pravata na sobstvenost* (nyakoi ikonomiko-

- pravni aspekti). V: *Predizvikelstva pred savremennata iekonomika*. Sofiya: Izd. na MVBU, 288-304. [Мукова, Л. (2012). Институционална теория на правата на собственост (някои икономико-правни аспекти). В: *Предизвикателства пред съвременната икономика*. София: Изд. на МВБУ, 288-304] (*in Bulgarian*).
- Platon (2006). *Zakoni*. Sofiya: SONM. [Платон (2006). *Закони*. София: СОНМ].
- Radev, A. (2003). Nov pogled varhu razpredelenieto na dohodite i bogatstvoto. *Ikonomicheska misal*, (3), 101-112. [Радев, А. (2003). Нов поглед върху разпределението на доходите и богатството. *Икономическа мисъл*, (3), 101-112] (*in Bulgarian*).
- Rikardo, D. (1981). *Printsipite na politicheskata iekonomiya i danachното oblagane*. Sofiya: Partizdat. [Рикардо, Д. (1981). *Принципите на политическата икономия и данъчното облагане*. София: Партиздат] (*in Bulgarian*).
- Ruso, Zh-Zh. (2018). *Za obshtestveniya dogovor*. Sofiya: List. [Русо, Ж-Ж. (2018). *За обществения договор*. София: Лист] (*in Bulgarian*).
- Say, J. B. (1855). *A Treatise on Political Economy; or the Production, Distribution, and Consumption of Wealth* (ed. Cl. C. Biddle, trans. C. R. Prinsep from the 4th ed. of the French). Philadelphia: Lippincott, Grambo & Co., 4th-5th ed. Available at https://oll.libertyfund.org/title/biddle-a-treatise-on-political-economy#lf0518_label_480 (Accessed 25.07.2021).
- Schumpeter, J. A. (1954) *History of economic analysis*. NY: Oxford University Press, Pt IV, Ch. 6, §4.
- Smit, A. (1983). *Bogatstvoto na narodite. Izsledvane na negovata priroda i prichini*. Sofiya: Partizdat. [Смит, А. (1983). *Богатството на народите. Изследване на неговата природа и причини*. София: Партиздат] (*in Bulgarian*).
- Smith, A. (1896). *Lectures on justice, police, revenue, and arms: Delivered in the University of Glasgow* (No. 49288-49291). Clarendon Press.
- Sobstvenost (bez data). V: *Talkoven rechnik* (Online) [Собственост (без дата). В: *Тълковен речник* (Online)]. Available at <http://talkoven.onlinerechnik.com> (Accessed 01.07.2021) (*in Bulgarian*).
- St. Thomas Aquinas. *Summa Theologica (ST)*. Available at https://ccel.org/ccel/aquinas/summa/summa.SS_Q66_A2.html (Accessed 07.07.2021)
- Stigler, G. J. (1966). *The Theory of Price*, 3rd ed. New York: Macmillan.
- Tchipev, P. (1988). Za myastoto na sobstvenostta v sistemata na proizvodstvenite otноsheniya. *Filosofska misal*, кн. 12, 10-17. [Чипев, П. (1988). За мястото на собствеността в системата на производствените отношения. *Философска мисъл*, кн. 12, 10-17] (*in Bulgarian*).
- Tchipev, P. (2006) Evolyutsionen i institutsionalen iekonomicheski analiz na kontseptsiyata za oskadnostta v savremenniya iekonomiks. *Ikonomicheska misal*, LI (3), 44-58. [Чипев, П. (2006) Еволюционен и институционален икономически анализ

- на концепцията за оскъдността в съвременния икономикс. *Икономическа мисъл*, LI (3), 44-58] (in Bulgarian).
- Tchipev, P. (2016). Neoklasicheskata paradigma i problemat za „firmata“. V: *Alternativi na iкономическото развитие през XXI век: теории, политики, решения*. Sbornik dokladi. Sofiya: Klub „Икономика 2000“, 92-103. [Чипев, П. (2016). Неокласическата парадигма и проблемът за „фирмата“. В: *Алтернативи на икономическото развитие през XXI век: теории, политики, решения*. Сборник доклади. София: Клуб „Икономика 2000“, 92-103] (in Bulgarian).
- Tchipev, P. (2019). The Concept of the Ownership in the Late 'Socialist' Political Economy. *Economic Studies*, Vol. 28. No 1, 105-114.
- Tchipev, P. D. (2020). Sravnitelен analiz na podhodite u Coase, Williamson i Hodgson kam problema za saotnasyaneto na firma i pazar. V: *Икономическо развитие и политики. Реалности и перспективи*. Mezhdunarodna nauchna konferentsiya, posvetena na 70-godishninata na Instituta za икономически изследвания при БАН, 21-22 noemvri 2019. Sofiya: Izd. na BAN „Prof. Marin Drinov“, 755-764 [Чипев, П. Д. (2020). Сравнителен анализ на подходите у Коуз, Уилямсън и Ходжсън към проблема за съотнасянето на фирма и пазар. В: *Икономическо развитие и политики. Реалности и перспективи*. Международна научна конференция, посветена на 70-годишнината на Института за икономически изследвания при БАН, 21-22 noemvri 2019. София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 755-764] (in Bulgarian).
- Tchipev, P. (2023). Sobstvenostta. V: Todorov, V. (ed.). *Klasicheskata linija v savremennata икономическа teorija*. Sofiya: Izd. na BAN „Prof. Marin Drinov“ (in print). [Чипев, П. (2023). Собствеността. В: Тодоров, В. (ред). *Класическа линия в съвременната икономическа теория*. София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“ (под печат)] (in Bulgarian).
- von Mises, L. (1985). *Liberalism: in the classical tradition*. 3th ed. Irvington-on-Hudson: Foundation for Economic Education Inc.
- Weimer, D. L. (ed.). (2008). *The political economy of property rights: institutional change and credibility in the reform of centrally planned economies*. Cambridge: Cambridge University Press (Political economy of institutions and decisions).

Пламен Д. Чипев е доктор по икономика, професор в ПУ „Паисий Хилендарски“ и в Института за икономически изследвания при Българската академия на науките, tchipev@uni-plovdiv.bg, tchipev@iki.bas.bg

Plamen D. Tchipev, PhD, is Professor at Paisii Hilendarski University of Plovdiv and at the Economic Research Institute, Bulgarian Academy of Sciences, tchipev@uni-plovdiv.bg, tchipev@iki.bas.bg

BUILD-UP AND DEVELOPMENT OF THE CONCEPT OF PROPERTY AS AN ECONOMIC CATEGORY

Abstract: The paper analyzes the concept of ownership (property rights) as a fundamental category of the economic system. For this purpose, it traces the development of perceptions and understandings of ownership over an extended period of time and the subsequent shift of several paradigms alongside their respective economic theories – from those of Plato to Barzel’s and Eggertsson’s. This includes the emergence, changing, upgrading or dropping of one or another characteristic within the concept of ownership. The analysis reveals the relationship of these conceptual changes with the respective features of each particular paradigm in order to summarize those characteristics which most comprehensively define the economic category itself. Special attention is paid to the *institutional nature* of ownership, with regard to launching an additional and, in a sense, alternative analysis from a supra-economic, systemic point of view.

Keywords: ownership; property rights; classical political economy; neoclassical economic paradigm; neo-institutional economics; general theory of systems

JEL codes: B11; B12; B13; B14; B25

Как да се цитира тази статия:

How to cite this article:

Tchipev, P. D. (2023). Izgrazhdane i razvitie na kontseptsiyata za sobstvenostta kato ikonomicheska kategoriya. (Build-up and development of the concept of property as an economic category). <i>Economic Thought Journal</i> , 68(3), 245-292 (in Bulgarian). https://doi.org/10.56497/etj2368301
